

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР НОМИДАГИ

АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ГЕОГРАФИЯ КАФЕДРАСИ

АҲОЛИ ГЕОГРАФИЯСИ

фанидан

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

Андижон – 2017

1-mavzu. Aholi geografiyasi fanining ob'ekti, predmeti, fanlar tizimida tutgan o'rni va aloqalari. Aholi geografiyasi va demografiya

R E J A:

1. Aholi geografiyasining o'rganish ob'ekti.
2. Aholi geografiyasining boshqa fanlar bilan aloqasi.
3. Aholi geografiyasi fanining rivojlanishi va unga hissa qo'shgan aholishunos olimlar

1. Aholi geografiyasining o'rganish ob'ekti.

Aholi deganda ma'lum xududda yashayotgan kishilar guruhi tushuniladi. Aholi va uning xo'jalik faoliyati hamma davrlarda geografiya fanining qiziqtirib kelgan. Geografiya fanining tuzilishida iqtisodiy geografiyaning qaror topishi bilan bu masalaga qiziqish ayniqsa kuchaydi. Bu bejiz emas edi. Chunki iqtisodiy geografiyaning vazifasi ishlab chiqaruvchi kuchlarning xududiy joylashish qonuniyatlarini o'rganishdir. Aholi esa, har qanday jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchidir. Jamiyat hayoti uchun zarur bo'lgan barcha boyliklar insonning mehnati natijasida yaratiladi. Ishlab chiqarish jarayonida qatnashayotgan mehnat qurollari, xom ashyo, yoqilg'i va boshqa qo'shimcha materiallar faqat inson qo'li, odam mehnati tufayligina harakatga keltiriladi. Inson mehnati ishlab chiqarish jarayonining eng ilg'or qismidir. Shunday qilib, aholi, birinchi navbatda, ishlab chiqarishning asosiy sub'ektidir. U barcha moddiy boyliklarni yaratuvchi asosiy kuchdir.

Taraqqiyot jarayonida aholining shaxsiy iste'moli bilan birga, aholining o'zini takror barpo qilinadi – kishilarning avlodlari tarbiyalanadi va voyaga yetkaziladi. Shuning uchun ham aholini geografik jihatdan o'rganishida quyidagilarga e'tibor berish zarur: 1. Aholi – ishlab chiqarish sub'ekti, barcha moddiy ne'matlarni ishlab chiqaruvchi. 2. Ishlab chiqarilgan jami ijtimoiy mahsulotlardan ma'lum qismining is'temolchisi. 3. Aholi butun ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonining muhim tarkibiy qismi bo'lib, o'zi ham takror barpo qilinishi zarur.

Aholiga xos bo'lgan ana shunday xususiyatlarni o'rganmay turib, har qanday iqtisodiy-geografik muammoni chuqur tahlil qilish va xal qilish qiyin. Xuddi shunga ko'ra olimlar aholi geografiyasini iqtisodiy geografiyaning bir tarmog'i deb hisoblaydilar. Aholining xududiy joylashuvi xalq xo'jaligining joylashuvi hamda strukturasi bilan bog'liq va aksincha, aholining joylashuvi, o'z navbatida xo'jalikni rivojlantirish hamda joylashtirishga bevosita ta'sir etadi.

Turli mamlakatlar va tumanlar xo'jaligining ixtisosi va rivojlanish darajasiga qarab shu xududlarda aholining faoliyati, turlicha bo'lishi mumkin. Aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning bir tarmog'i orasida alohida o'rin tutadi. Chunki aholi asosiy ishlab chiqaruvchi kuch va ishlab chiqarilgan mahsulotlarning iste'molchisi sifatida barcha ishlab chiqarish

sohalarida faol qatnashadi, iqtisodiy geografiya o'rganadigan barcha xodisa va jarayonlarda o'zi bevosita ishtirok etadi. Binobarin, iqtisodiy geografiyaning barcha boshqa tarmoqlariga muhim o'rin beriladi. Aks holda, tegishli xo'jalik tarmog'i geografiyasining barcha xususiyatlari to'la ochilmay qolishi mumkin. Chunki hozirgi zamon konstruktiv geografiya fanining muhim vazifalaridan biri – tabiiy sharoit, xo'jalik, aholining o'zaro aloqalari hamda turli mamlakatlar va tumanlarda ana shu aloqalar jarayonida vujudga keladigan xududiy dinamik tuzimni o'rganishdan iborat.

Aholi yer sharining turli qismlarida vujudga keladigan ana shunday xududiy dinamik tuzimlarining eng ilg'or tarkibiy qismidir.

Aholi geografiyasi – aholining tarkibi, dinamikasi va joylashuvidagi regional farqlarni, bu farqlarni vujudga keltiradigan qonuniyatlarni, aholi punktlarining xududiy tuzimlarini va ularning rivojlanishi qonuniyatlarini o'rganadi. Aholi geografiyasi, shuningdek, aholining yer shari bo'yicha va ayrim mamlakatlar va tumanlar miqyosidagi harakatini ham o'rganadi.

Tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar, jamiyat taraqqiyotining asosiy qonunlari kabilar ana shunday muhim nazariy masalalardir.

Jamiyatning iqtisodiy qonunlarigina turli mamlakatlar xalq xo'jaligining har xil tarixiy davrlarda rivojlanish va xududiy joylashish xususiyatlarini to'g'ri va to'la tushuntirib Bera oladi. Bu esa, o'z navbatida, aholining yuqorida sanab o'tilgan asosiy xususiyatlarini tushunib olishga imkon beradi.

Aholining xududiy joylashish formalari aholi geografiyasining muhim tushunchalaridan biridir. Aholining xududiy joylanish formalari deganda aholining turli aholi manzilgohlarida joylanishigina emas, balki uning butun xudud bo'yicha tarqalishi, xududni o'zlashtirish jarayoni ham tushiniladi. Mana shu muhim jarayon ijtimoiy takror ishlab chiqarishning xududiy formalari bilan belgilanadi. Bu esa aholi geografiyasining muhim qonuniyatidir.

Mana shu holatdan aholi geografiyasi o'rganayotgan voqealarga tarixiy jihatdan yondoshish zarurligi kelib chiqadi. Aholining xududiy taqsimlanishi va joylashuviga tabiiy sharoit ham ta'sir ko'rsatadi. Ammo tabiiy sharoit bilvosita ya'ni ishlab chiqarish orqali ta'sir etadi. Chunki bir xil tabiiy sharoitdan xo'jalik maqsadlarida foydalanishi, binobarin tabiiy sharoitning aholi xududiy joylanishiga ta'siri turli xil ijtimoiy tuzim sharoitida, texnika taraqqiyotining turli darajasida turlicha bo'ladi.

Aholi geografiyasining yana bir tushunchachi – aholini funksional guruhlariga bo'lish ham ishlab chiqarish negizida amalga oshiriladi. Moddiy ishlab chiqarishning asosiy tarmoqlari sanoat, qishloq xo'jaligi va transportda ishlovchi aholi birinchi funksional guruhni tashkil qiladi. Aholining ikkinchi funksional guruhi tashkil qiladi. Aholining ikkinchi funksional guruhi xizmat doirasida ishlovchilardir. Xizmat doirasiga savdo, maorif va sog'liqni saqlash kabilar kiradi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etmaydiganlar – bolalar, nafaqaxoʻrlar, uy bekalari uchinchi guruhni tashkil etadi.

Aholi geografiyasining yana bir qonuniyati shundan iboratki, xududning ishlab chiqarish majmuasi qanchilik toʻla va tugallangan boʻlsa mahnat resurslaridan shunchalik toʻla foydalaniladi, aksincha, ishlab chiqarish bir tomonlama rivojlangan boʻlsa, mehnat resurslaridan foydalanishda katta kamchiliklar sodir boʻlishi mumkin.

Aholining migratsion aloqalari sohasida ham bir qancha qonuniyatlar aniqlangan. Chunonchi aholi koʻchib ketgan tuman bilan koʻchib borib joylashgan tumanning ishlab chiqarish ixtisosi va tabiiy sharoiti oʻxshash yoki yaqin boʻlsa, migrasiya muvofaqiyatli chiqadi, agarda bir-biridan keskin farq qilsa, migratsiya yaxshi natija bermaydi. Shuningdek, hamma joyda qishloqlardan shaharlarga boʻlgan migratsion harakat yaxshi natija beradi.

Biz aholi geografiyasining faqat ayrim asosiy qonuniyatlari va tushunchalarigagina qisqacha tuxtalib oʻtdik. Qoʻllanmaning tegishli boʻlimlarida bu masalalarni batafsilroq koʻrib chiqamiz.

Aholi geografiyasi bir qancha yoʻnalishlarga boʻlinadi:

1. *Aholining tarkibi va uning takror barpo qilinishidagi geografik qarqlar va bu faqrlarning sababini oʻrganish.*
2. *Mehnat resurslarini va ulardan foydalanishdagi geografik farqlarni oʻrganish.*
3. *Aholining xududiy taqsimlanishi va uning harakatini oʻrganish.*
4. *Aholi punkt iva ularning xududiy sistemalarini oʻrganish. Aholi geografiyasining bu yoʻnalishda shaharlarni va qishloq aholi puktlarini alohida oʻrganuvchi shaharlar geografiyasi va qishloq aholi punktlari geografiyasi va qishloq aholi punktlari geografiyasi vujudga keladi.*
5. *Aholining madaniyati va turmush tarzidagi geografik farqlarni va ularning sabablarini oʻrganish.*
6. *Tarixiy aholi geografiyasi. Bu yoʻnalish oʻlgan tarixiy davrlar aholi geografiyasini oʻrganadi va tarixiy geografiyaning bir qismi hisoblanadi.*
7. *Aholining xaritaga tushirish. Ijtimoiy iqtisodiy tuzum jamiyat hayotining barcha sohalariga, shu jumladan aholining ijtimoiy tarkibiga va mehnatkashlarning hayot sharoitiga chuqur taʼsir koʻrsatadi. Maktablarda oʻlkashunoslik ishlarini yanada yaxshi yoʻlga qoʻyishda aholi geografiyasi, ayniqsa, yaxshi xizmat qila oladi. Oʻquvchilar yashayotgan qishloq yoki tumanni, qoʻshni qishloqlarni yoki tumanlarni ularning vujudga kelishi va rivojlanishi, aholining tashkil topishi, uning milliy tarkibi va mehnat malakalari hamda boshqa tomonlarini oʻquvchilar geografiya oʻquvchisi rahbarligida oʻrganishlari mumkin.*

“Aholi geografiyasi” oldida bir qancha muhim vazifalar turadi:

Birinchidan, mamlakatimiz aholisi va chet mamlakatlar aholisi haqida, ularning soni va oʻsishi, xududiy joylashuvi, xalqlar geografiyasi, turli mamlakatlarda sharoitga qarab

shaharlarning rivojlanish muammolari va boshqalar. Ma'lumotlar bilan keng kitobxonlar ommasini va shuningdek bevosita amaliy maqsadlar uchun qiziquvchi tashkilotlarni ta'minlaydi.

Xalqimizning madaniy talablarini va tegishli rejalashtiruvchi organlar extiyojini mamlakatimiz yoki chet davlatlar aholisi geografiyasi bo'yicha maxsus kitoblar yozish, darslik va o'quv qo'llanmalari, ilmiy ommabop kitoblar va risolalar yozish, ayrim mamlakatlar va tumanlarga bag'ishlangan geografik asarlarning aholiga bag'ishlangan maxsus boblarini yozish yo'li bilan qondirish mumkin.

Ikkinchi muhim vazifa aholi geografiyasining nazariy masalalarini ustida ishlashni davom ettirish.

Uchinchi vazifa – aholi geografisining bevosita amaliy vazifalarni hal qilishga qaratilgan tadqiqot ishlarini kuchaytirish. Mamlakatimiz butun xududi bo'yicha aniqsa qishloq aholi punktlarida maktab, savdo korxonalari, madaniyat muassasalari, shaharlar va ularning rejasi rejalashtirish, mehnat resurslaridan mumkin qadar to'la va oqilona foydalanish masalalarini hal qilish ishiga va bu bilan shahar bilan qishloq o'rtasidagi tafovutlarni sekin-asta tugatib borish kabi muammolarni hal qilishda aholi geografiyasi o'z munosib xissasini qo'shib kelmoqda.

2. Aholi geografiyasining boshqa fanlar bilan aloqasi.

Aholi geografiyasining boshqa fanlar bilan aloqasi juda keng va har tomonlamadir. Chunki aholiga taaluqli bo'lgan masalalarga katta e'tibor beradigan fanlar va fan tarmoqlari juda ko'pdir.

Aholi geografiyasining o'z tadqiqotlari jarayonida aloqa qiladigan yoki hamkorlikda ishlaydigan fanlarni shartli ravishda uch guruhga bo'lish mumkin:

1) Geografiya fanining boshqa tarmoqlar bilan aloqasi. Xo'jalik geografiyasi orqali u tabiiy geografiya bilan aloqada bo'ladi. Har qanday ishlab chiqarish – muayyan tabiiy sharoitda va har xil tabiiy resurslardan foydalangan xolda vujudga keladi va rivojlanadi. Xo'jalikning ixtisosi va boshqa ayrim xususiyatlari ko'p jihatdan tabiiy sharoit bilan belgilanadi. Aholi geografiyasining tibbiyot geografiyasi bilan aloqalari ham tez rivojlanmoqda. Tibbiyot geografiyasi ikki fan tibbiyot va geografiya fanlari chegarasida vujudga kelib, u tabiiy muxitning hamda turli tumanlarda yashash va mehnat qilish sharoitining aholi sog'ligiga ta'sirini, shuningdek, ayrim kasalliklarning geografik tarqalishini o'rganadi. Turli tumanlarga aholining gigienik yashash sharoiti nuqtai nazaridan baho berish, ovqatlanish, kiyinish xususiyatlari bo'yicha tavsifnomalar berish ham tibbiyot geografiyasining muhim vazifalari qatoriga kiradi.

Aholi geografiyasi bilan xizmat doirasi geografiyasining aloqadorlari va o'zaro hamkorligi ayniqsa mustaxkamdir. Xizmat doirasi geografiya aholining barcha extiyojlariga xizmat ko'rsatuvchi xizmat doirasi tarmoqlarining rivojlanishi darajasi va xududiy joylashishini geografik taqsimlash usulida o'rganadi. Xizmat doirasi geografiyasi o'rganishi kerak bo'lgan barcha

masalalarning hammasi faqat aholi va aholi punktlari haqidagi batafsil ma'lumotlar asosidagina analiz qilinishi va xal qilinishi mumkin. Shuning uchun ham u dastavval aholi geografiyasi tarkibida vujudga kelgan bo'lib, ular o'rtasidagi aloqalar har tamonlamadir.

Aholi geografiyasi geografiya fanining yangi vujudga kelayotgan turizm geografiyasi, iste'mol geografiyasi kabi yo'nalishlari bilan ham mustaxkam aloqador. Bu har ikkala yo'nalishda ham aholining soni, yoshi, jinsi tarkibi va boshqa ko'rsatgichlar muxim ahamiyatga ega. Aholi geografiyasi bilan tarixiy geografiya o'rtasidagi aloqa shundan iboratki, o'tgan tarixiy davrlar aholi geografiyasi ichidagi maxsus yo'nalish – tarixiy aholi geografiyasi shug'ullanadi va u yo'nalish shu bilan birga tarixiy geografiyaning ajralmas bir qismidir. Geografiya fanining barcha tarmoqlari va yo'nalishlari singari aholi geografiya ham kartografiya bilan chanbarchas bog'liqdir. Aholi geografiyasida aholi va aholi punktlarining maxsus xaritalari tuziladi, ulardan keng foydalaniladi. Chunki, aholi va aholi punktlariga xos bo'lgan xilma-xil ko'rsatkichlar, ularning xududiy joylashuvi hamda regional farqlarini xaritaga tushirish yo'li bilan yaqqol ko'rsatish mumkin.

2) Aholi geografiyasi bilan chanbarchas va har tomonlama aloqador bo'lgan fanlarning ikkinchi guruhi demografiya va etnografiya fanlaridir. Demografiya va etnografiya fanlarini alohida guruhga ajratamiz, buning boisi shundaki, ular ham aholi geografiyasi singari aholini o'rganadi. Ularning har qaysisi aholini o'z nuqtai nazaridan tadqiq qiladi. Ammo shunday masalalar borki, ularni bu fanlarning har uchchalasi o'rganadi, biri ikkinchisining materiallaridan foydalanadi.

Demografiya – grekcha – demos – “*xalq*” va grafiya – “*tasvirlash*” so'zlaridan iborat bo'lib, aholi haqidagi fandir. U aholining soni, xududiy joylashuvi va tarkibini, ularning o'zgarishi va bu o'zgarishning sabablarini, aholidagi o'zgarishlar bilan ijtimoiy-iqtisodiy ma'lumotlarning aloqalarini o'ziga xos istedodlar bilan o'rganadi. Shuningdek, demografiya aholi takror barpo qilinishining qonuniyatlarini ochib beradi. Ko'rinib turibdiki, aholi geografiyasi bilan demografiya o'rganadigan masalalar bir biriga juda yaqin. Shuning uchun aholi geografiyasi demografiya o'rganadigan va aholiga taluqli bo'lgan demografik statistika tomonidan to'planadigan ma'lumotlardan keng foydalanadi. Demografiya ham o'z navbatida o'rganilayotgan demografik jarayon va ko'rsatkichlardagi geografik farqlar va u farqlarning sabablariga qiziqadilar. Shunday qilib, aholi geografiyasi bilan demografiya o'rtasida birgalikda hal qilinishi kerak bo'lgan bir qator muammolar vujudga keladiki, ularni faqatgina ana shu ikki fan chegarasida vujudga kelgan yo'nalish – **demogeografiya** hal qiladi.

Aholi geografiyasi etnografiya bilan ham chanbarchas bog'liq. Etnografiya – xalqlarning turmushi va madaniyati, vujudga kelishi va madaniy – tarixiy aloqalarini o'rganadi.

Etnografiya xalqlarning etnik birligi urug', qabila, elat, millat, xalqlarning geografik tarqalishi bilan ham qiziqadi. Xalqlarning geografik tarqalishi masalalarini **etnografiya** o'rganadi. Etnografiyani ayni vaqtda etnografiya ham, aholi geografiyasiga ham kiritish mumkin, to'g'rirog'i, ular chegarasida vujudga kelgan yo'nalishidir.

Shunday qilib, aholi geografiyasining demografiya va etnografiya fanlari bilan aloqasi va hamkorligi juda yaqin va kengdir. Shu narsani qayd qilish kerakki, aholi geografiyasi aholini demografiya va etnografiyaga nisbatan chuqurroq va har tomonlama o'rganadi. Chunki, aholi geografiyasi aholini o'rganayotganda uning xo'jalik va tabiat bilan aloqalarini chuqur tahlil qiladi, bu o'zaro aloqa va munosabatlarning o'rganilayotgan har bir tumanda vujudga kelish xususiyatlarini aniqlaydi, aholi geografiyasi muammolarini shular bilan bog'lab tushuntiradi.

3) **Antropologiya** – odamlarning paydo bo'lishi, kishi organizmining evolyusiyasi va undagi jismoniy o'zgarishlarning qonuniyatlari, shuningdek irqning vujudga kelishi va geografik tarqalishini o'rganadigan fan. Aholi geografiyasining asosiy o'rganish ob'ekti bo'lgan kishilarning mehnat faoliyati, turmush sharoiti va madaniyati, aholi punktlarining xududiy shakllaridagi farqlar bilan bog'liq emas. Aholi geografiyasining mehnat resurslari va ulardan foydalanishini o'rganadigan yo'nalishni iqtisodiyot fanining mehnat iqtisodiyoti va uni tashkil qilish yo'nalishi bilan yaqindan aloqadordir. Jumladan, geograflar mehnat resurslarni o'rganishda iqtisodchilarning mehnat balansi tuzish kabi ayrim qo'llanmalaridan keng foydalanadi. Ammo iqtisodchilar va geograflar mehnat resurslaridan o'rganishda bir-birlarining tadqiqotlarini takrorlamaydilar. Ma'lumki, iqtisodchilar mehnat unumdorligi kabi masalalarni ayrim korxonalar yoki ayrim xo'jalik tarmoqlari miqyosida o'rganadilar. Geograflarning asosiy vazifalari esa, mehnat resurslarining xududiy tashkil topishi va ulardan foydalanishning regional masalalarini taxlil qilishdan iborat.

Nihoyat, aholi geografiyasi bir qator ilmiy-amaliy fanlar bilan yaqindan hamkorlik qiladi.

Shuningdek, aholi geografiyasi har bir tumanning tabiiy – iqtisodiy sharoitlarini e'tiborga olgan xolda, ularning rivojlanish istiqbollari haqida asosli takliflar berishi mumkin. Aholi geografiyasi o'z navbatida, ilmiy-amaliy fanlarning ayrim qo'llanmalaridan foydalanadi.

3. **Aholi geografiyasi fanining rivojlanishi va unga hissa qo'shgan aholishunos olimlar**

Tayanch tushunchalar: *aholi tarkibi, odam geografiyasi, antropogeografiya, g'ayriilmiy nazariyalar, antimum nazariyasi, demografiya.*

Geografiya fani aholi va unga taalluqli bo'lgan ma'lumotlarni qadimdan o'rganib kelgan. Masalan: 1650-yilgda Vareniiy (Varenius)ning niderlandiyada bosilib chiqan "Umumiy geografiya" nomli asaridayoq aholiga tegishli ko'pgina masalalar geografiya o'rganadigan muhim muammolar qatoriga kiritilgan edi. Varenius geografiyani ikkita katta bo'limga bo'lgan.

1. *Asosiy (umumiy) geografiya.*
2. *Ayrim mamlakatlarni o'rganadigan hususiy geografiya (mamlakatshunoslik).*

Ana shu hususiy geografiyaning iqtisodiy geografiya bo'limi o'rganadigan masalalar orasida aholining tarkibi, turmushi, iste'mol qiladigan ovqatlari, daromadi, bitim darajasi, hunarmandchilik, savdo aloqalari, tug'ilgandan o'lguncha bo'lgan urf-odatlar, siyosiy tuzum, shaharlari kabi ko'rsatkichlar bo'lgan. Ammo u paytlarda va undan keyin ham uzoq davrlar davomida aholi geografiyasi geografiya fanining alohida yo'nalish sifatida tashkil topmagan edi.

Faqat XIX asrga kelib, dastavval Germaniyada va keyinchalik G'arbdan boshqa davlatlarga antropogeografiya paydo bo'laboshladi. Antropogeografiyaning asoschisi nemis geograf Fridriz Rassek (1844-1904) bo'lib, bu yo'nalish geografning getertinizmning bulgar-matematistik konselsiyasiga asoslanardi va aholi geografiyasidagi tabiiy sharoitning tasiridan deb tushuntirishga urinar edi. XIX asr ohiri XX asr boshlarida G'arbiy Yevropada (asosan Fransiyada) odam geografiyasi deb nomlangan yo'nalish ham vujudga keladi. Fransuz geograflari T.Vidan (1869-1930) bu yo'nalishning asoschilari edilar. Bu yo'nalish ham aholi geografiyasi masalalarini tushuntirishda jamiyat taraqqiyotining haqiqiy qonunlariga emas, balki burjua falsafasi, siyosiy, iqtisodiy va tarihining konsensiyalariga asoslangan. Bu yo'nalish nomoyondalari tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi, tabiat bilan aholi o'rtasidagi munosabatlar va aloqalarni ilmiy asosda o'rganmasdan, balki alohida bir odamning tabiat bilan o'zaro munosabatlari va bir-biriga ta'sirini o'rganish bilan shug'ullanganlar. Shuning uchun ham ular o'z fanlarining nomini aholi geografiyasi emas, odam geografiyasi deb atashgan. MDH davlatlariga XX asrga qadar geografiyasiga taalluqli yirik ilmiy asarlar juda kam edi. Chunki aholi geografiyasi geografiyasining maxsus tarmog'i sifatida ham tashkil topmagan edi. Ana shu davrda ota-bola Pyotr Petrovich Setyonov Petrovich Setronov Tanishanskiy (1870-1942) haqida Aleksandr Avanovich Voeynovning (1842-1916) ishlari alohida o'rin egallaydi. P.P. Semyonov – Tanshanskiy XIX asr ohirida Rossiya aholisi va aholi punktlarini geografik ahaliz qilgan, bir necha ishlar bajargan. U o'zining 1871 yilda chiqqan “Imperiya aholisining taqsimlanish sabablarga ko'ra, Rossiya Yevropa qismida aholining zichligi” nomli asarida aholi zichligi kartasini batafsil va mazmundor analiz qilgan. 1863-1885 yillarda P.P.Semyonov Tyanshanskiy “Geografik statistic lug'at” tuzdi.

Lug'atda Rossiyaning barcha shaharlari, stansiya va yirik qishloqlariga xarakteristika berdi. U Rossiya qishloqlariga birinchi bo'lib, batafsil sotsial-iqtisodiy xarakteristika berdi, ularni 27 tipga ajratdi. Ayniqsa uning “Muraevenenaya vokost” (1880) asari alohida diqqatga sazovordir. Bu asarda aholini va qishloq aholi manzilgohlarining kompleks geografik enepedissiyalar yordamida o'zgarishi bo'yicha birinchi tajriba bo'lib, o'sha davrda Rossiya va chet mamlakatlarda aholigabag'ishlangan ishlar orasida o'z ilmiy saviyasiga ko'ra birmuncha yuqori turar edi.

Ma'lumki. P.P.Semyonov-Tyanshanskiy "Rossiya vatanimizning to'la geografik tasviri" (1899-1814) nomli ko'p tomli nashrning asosiy tashkilotchisi edi. Bu olorda Rossiya turli qismlarining aholisi va aholi manzilgohlari harakteristikasiga keng o'rin berishgan. Pyotr Petrovich Semyonov-Tyanshanskiy o'g'li Veniamin Petrovich Semyonov-Tyanshanskiy ham o'z ishlarida aholini o'rganishga katta e'tirof bergan. Ayniqsa, uning "Yevropa Rossiyada shahar va qishloq" (1910) nomli asari muhim fantalogik asari ma'lumotlarga boyligi va ilmiy analizdan ba'zi yangicha yondoshishlari bilan diqqatga sazovordir. Keyinchalik (1922-1925) V.P.Semonov-Tyanshanskiy raxbarligida Rossiya Yevropa qismining 46 varaqdan iborat aholi zichligi kartasi tuzildi (dazimetrik karta). O'sha davrda bunday karta boshqa birorta ham mamlakatda tuzilmagan edi. Aholi geografiyasi bo'yicha revolyutsiyadan avval nashr etilgan asarlar orasida mahshur geograf Aleksandr Ivanovich Vosikof o'z asarlarida alohida o'rin egallaydi eng muhimi shuki, A.I.Voyekov o'z ishlarida antropogeografiya ta'siriga berilmadi. U "Yer shari aholisini tabiiy sharoiti va kishilar faoliyatiga qarab taqsimlanishi" (1906), "Yevropa Rossiyasi va G'arbiy sibir qishloqlarining gavjumligi" (1909) kabi asarlarida tabiat va aholiga jonli, qiziqarli geoghrafik ta'rif berish namunasini ko'rsatdi.

A.I.Voeykov aholining hududiy taqsimlanishida tabiiy sharoit emas, balki odamlarning o'zi hal qiluvchi rol o'ynadi degan xulosaga keldi. Bu esa, o'sha davrda hukmron bo'lgan antropogeografik ta'limoti butunlay qo'shilmaslik edi. U aholining shaharlar bilan qishloqlar o'rtasida taqsimlanishi, bu protsessning rivojlanishini analiz qilib shaharlarni o'rganishda ularning ma'muriy-yuridik tomonlariga emas, balki iqtisodiy ko'rsatkichlariga ahamiyat berish muhimligini qayd qildi. Bu esa o'sha davr uchun muhim progressiv qarash edi. Chunki, shaharlarni o'rganishda, birinchi navbatda ularning iqtisodiy rolini (xalq xo'jalik funksiyasini) tahlil qilish zarurligi hozirgi zamon aholi geografiyasida ham asosiy prinsipial masalalardan biridir. A.I.Voeykov bu ishida «Millioner shaharlar» atamasini birinchi bor ishlatdi va fanga kiritdi. A.I.Voeykov aholi geografiyasi masalalari sotsial-iqtisodiy fanlarga katta ahamiyat berib, o'z davri olimlaridan ancha yuksak pog'onaga ko'tarila oldi. Shunday qilib, XX asrga kelib aholini geografik nuqtai – nazardan o'rganishda ayrim yutuqlar qo'lga kiritilganiga va geograflarning ishlari ilmiy saviyasi bo'yicha g'arbdagi antropogeografiya va odam geografiyasi nomoyondalarining ishlariga nisbatan ancha yuqori turgan. Lekin bu davrda O'rta Osiyoda, jussaladan O'zbekistonda aholi geografiyasi fan sifatida, iqtisodiy geografiyaning muhim tarmog'i sifatida tashkil topmagan edi. Aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning alohida muhim uzviy qismi sifatida mamlakatimizda sobiq ittifoq davrida shakllandi.

Ma'lumki, sobiq ittifoqning dastlabki yillarida rejali ijtimoiy xo'jalik sharoitida iqtisodiy iqtisodiy geografiya fani tashkil topa boshladi. Iqtisodiy geografiya fanining shakllanishi va rivojlanishida, uning asosiy nazariy-metodologik masalalarini ishlab chiqishda

N.N.Baranskiyning roli ayniqsa katta bo'ldi. Davr taqozosi bilan iqtisodiy-geograflar asosan sanoatni hududiy joylashtirish va iqtisodiy rayonlashtirish masalalari bilan ko'proq shug'ullanishdi. 1940 yillargacha aholi geografiyasining faqat shaharlar geografiyasi yo'nalishinigina ancha rivoj topdi. Chunki, shaharlar muammosi «ishlab chiqarish markazlari», «Sanoat tugunlari» va «Iqtisodiy rayonlarning asosiy yadrolari» sifatida iqtisodiy geografiyaning boshqa sohalarida ham o'rganiladi. Shaharlar geografiyasining rivojlanishida ham N.N.Baranskiyning xizmati katta. Deyarli barcha geograflar shaharlarni geografik jihatdan o'rganish haqida N.N.Baranskiy yozgan-nazariy maqolalarga hozir ham suyanishadi. II jahon urushidan keyingi yillarda esa, aholi geografiyasining turli yo'nalishlari bo'yicha ilmiy ishlar, ekspeditsion tadqiqotlarni kuchayib ketdi.

Aholi geografiyasining metodologik va metodik masalalari ishlab chiqildi. Shaharlar geografiyasi bilan bir qatorda, qishloq aholi manzilgohlarini o'rganish, aholi geografiyasining umumiy masalalari, aholining migratsion harakatlari, mehnat resurslaridan unumli foydalanishning geografik aspektlarini tadqiq qilish, aholini kartaga tushirish kabi yo'nalishlar bo'yicha ko'plab qimmatli ishlar bajarildi. Aholi geografiyasining rivojlanishi, tashkil topishi va turli tarmoqlarining shakllanishida N.N.Baranskiy bilan birga R.M.Kabo, O.L.Konstantinov, Yu.G.Saushkin, V.V.Popshishevskiy, N.I.Lyainov, S.A.Kovolyov va boshqa olimlarning xizmatlari katta. Aholi geografiyasining, ayniqsa keyingi yillarda yangi bosqichga ko'tarilmoqda, turli yo'nalishlar bo'yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlaridagi sifat o'zgarishlari va yangi yutuqlar bilan birgalikda, chuqur umumlashtirishlar hamda kompleks yondoshishni talab qiluvchi sintetik tadqiqotni aholi va aholi manzilgohlarining xududiy xususiyatlariga qarab rayonlashtirish» (O.A.Konstantinov), «Aholi punktlarining yagona sistemasi» (B.S.Xorev) va aholi hamda aholi punktlarini o'rganishda sistema nazariyasi nuqtai nazardan yondashish kabilar ana shular jumlasidandir.

Aholi geografiyasi eng yangi metodlarni qo'llash bo'yicha ham ancha ilgari siljidi. Jumladan matematik metodni qo'llash bo'yicha aholi geografiyasi iqtisodiy geografiya fanining barcha tarmoqlari orasida alohida o'rin tutadi va bu sohada ham salmoqli yutuqlar qo'lga kiritildi. (N.I.Blotko, Yu.V.Medvedov va boshqalarning ishlari) Aholi geografiyasining juda ko'p muhim, prinsipial masalalari bo'yicha fikr almashish, ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirishda Geografiya jamiyati tomonidan olib borilayotgan ishlar ahamiyatidir.

Respublikamiz xududida aholini o'rganishga qadimdan asos solingan. Chunki, Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, Bobur, Maxmud Qoshqariy, Alisher navoiy kabi allomalarimiz asarlarida aholi masalalariga e'tibor berilgan. 1926 yilda respublikada aholi ro'yxati o'tkazilishi aholini chuqurroq o'rganishga dastlabki ilmiy qadam bo'ldi. Respublikamizda XX asrning II yarmida aholi geografiyasi fan sifatida rivojlandi. Respublikamizda «Geografiya

jamiyati» faoliyatida, demograf olimlar tadqiqotlarida aholi geografiyasi fanining rivojlanishini ko'rishimiz mumkin. Hozirgi kunda «Aholi geografiyasi», «Demografiya asoslari» fanlari mustaqil fan sifatida rivojlanmoqda.

O'zbekistonda demografik bashoratlar ishlab chiqish, aholishunos olim M.K.Qoraxonov rahbarligida 1962-80 yillarda ishlab chiqilgan. Keyinchalik respublikada Mullajonov, Ubaydullaeva, Ali Qorayev, Buriyeva, Maksakova, Soliev va boshqalar fan rivojiga xissa qo'shib kelmoqdalar.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *Aholi to'g'risida dastlabki fikr kimning asarida etirof etilgan?*
2. *Odam geografiyasi yo'nalishi asoschilarining fikrlari qanday edi?*
3. *Antropogeografiya yo'nalishi qachon, qayerda yuzaga keldi?*
4. *Aholi to'g'risidagi g'ayriilmiy nazariyalarni izohlang.*
5. *A.Voeykovning aholi geografiyasiga qo'shgan hissalarini aytib bering.*
6. *Aholi geografiyasi fani rivojlanishiga hissa qo'shgan o'zbek olimlaridan kimlarni bilasiz?*

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Anoxin A.A., Jitin D.V. Geografiya naseleniya s osnovami demografii: Uchebnoe posobie. – SPb. Izd-vo SPbGU, 2013. – 307 s.
2. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: «Fan va texnologiya», 2014.-368 b.
3. Bo'rieva M.R., Tojjeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. – T.: Tafakkur, 2011. – 159 b.
4. Корылов V.A. Geografiya naseleniya. Uchebnoe posobie. – M.: 1999. – 124 s.

Qo'shimcha adabiyotlar

5. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -Toshkent, 1997.
6. O'zbekiston Davlat Statistika Departamentining 2010 yilga qadar chop etilgan respublika aholisining soni tabiiy o'sishi, migratsiyasi va ijtimoiy taraqqiyotiga oid statistik yilnomalar.
7. O'zbekistonda 1987, 1926, 1939, 1959,1970,1979, va 1989 yillarda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlari.

8. Abdalova Z.T., Tojiev Z.N. Iqtisodiy geografiya. O'quv qo'llanma. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», - 2013. 212 bet.
9. Abdurahmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O'quv qollanma. - T.: Noshir nashriyoti. – 2011.
10. Ata-Mirzaev O.B. Narodonaselenie Uzbekistana. – T., 2009.
11. Axmedov E. O'zbekiston shaharlari mustaqillik yillarida. – T., 2002.
12. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N. Aholi geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
13. Bo'rieva M.R., Egamova D.N. Dunyo aholisi: Rivojlanish jarayonlari (o'quv qo'llanma). – T.: Fan, 2008. – 156 b.
14. Bo'rieva M. R. O'zbekistonda oila demografiyasi. – T., Universitet, 1997. -157 b.
15. Narodonaselenie. Ensiklopedicheskiy slovar. – M., 1994.
16. Ubaydullaeva R.A., Ata-Mirzaev O.B., Umarova N.O. O'zbekiston demografik jarayonlari va aholi bandligi (ilmiy-o'quv qo'llanma). – T., 2006.
17. Simagin Yu.A. Territorialnaya organizatsiya naseleniya. – M.: Izdatelsko-torgovaya korporatsiya “Dashkov i K”, 2004. – 244 s.
18. Soliev A.S., Bo'rieva M.R va boshqalar. Qishloq joylar demografiyasi. – T., 2005. - 140 b.
19. Tojiev Z.N. O'zbekiston aholisi: o'sishi va joylanishi (Monografiya). – T.: «Fan va texnologiya», 2010. – 276 b.
20. Tojiev Z.N. Statistikaning umumiy nazariyasi. – T., 2000.-58 b.
21. Tojiev Z.N. Iqtisodiy va demografik statistika. – T., 2002.-160 b.
22. Soliev A., Nazarov M. O'zbekiston qishloqlari (Qishloq joylar geografiyasi). –T.: 2009.
23. 2014 World Population Data Sheet of the Population Reference Bureau.
24. “Aholi geografiyasi” fanidan o'quv-uslubiy majmua.- 2013.
25. O'zMU ichki tarmog'i.

Elektron manbalar:

1. <http://www.demoscope.ru>.
2. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
3. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
4. <http://www.demography.narod.ru>
5. <http://stat.uz>.
6. <http://ziyo.net>

2-mavzu. Aholi soni dinamikasi (tadrijiy o'zgarishlari)

Reja:

1. Aholi soni
2. Aholi sonining tadrijiy o'zgarishlari
3. Aholi joylashuvi

1. Aholi soni

Aholi soni va tarkibi, uning bajaradigan vazifalari bilan bog'liq holda baxolanadi. Aholi avvalambor o'zidan ko'payadigan, o'zini takror barpo qiladigan-biosotsial organizmdir. Aholi shu bilan birga jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi va iste'molchisidir. Ana shu nuqtai nazardan aholi soni tarkibi, o'sish sur'atlari, joylashishiga xos xususiyatlarni taxlil qilish alohida ahamiyat kasb etadi.

Insoniyat tarixining katta davri davomida ya'ni neolit davridan milodning XIX asrigacha aholi soni va tarkibi an'anaviy deb ataluvchi tip ta'sirida takror barpo etiladi. Unga juda yuqoridagi xar 1000 kishiga nisbatan tug'ilganlar soni 40-45 ni tashkil etadi tug'ulish hamda yuqori darajadagi o'sish (30-35 %) 8 past darajadagi tabiiy o'sishga xos edi. Aholining takror barpo qilinishining ushbu tipi agar iqtisodiyot va unga xos ijtimoiy munosabatlar bilan bevosita aloqador edi.

Er shari aholisi butun tarixi davomida sekinlik bilan o'sdi. Bunga eng avvalo insonning tabiatga qaramligi, ishlab chiqarish darajasining pastligi, urushlar, zpidemiyalar va ocharchiliklar katta ta'sir ko'rsatdi. Eramizgacha 8000 yil avval do'nyo aholisi 5 mln. kishi bo'lgan bo'lsa, 1200 yili -450 mln., 1900 yili- 1565 mln. kishi, 1999 yili esa 6 mlrd. kishiga yetdi.

XIX asrga kelib, dunyo aholisi sonida o'sish tezlashdi va ayniqsa XX asr boshlarida dunyo aholisining yillik o'sishi o'rtacha 10 mln. kishini tashkil qilgan bo'lsa, 50 —yillarda esa 80 mln. kishiga yetdi. 1.987 yilda yer shari aholisi soni 5 mlrd, kishi, 2000 yilda esa 6 mlrd. kishidan ortib ketdi. Birgina XX asrning o'zida dunyo aholisi 3,5 barobarga ko'paydi. Aholi soni ayniqsa, 60 — 70 — yillarda tez ko'paydi. Uning bunday tez ko'payishi ilmiy adabiyotlarda «demografik portlash» deb ataladi. Ushbu jarayon ko'proq Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasining rivojlanayotgan davlatlari uchun xosdir.

Bunda ko'p bolali oilani tashkil qilishga intilish, ayniqsa xo'jalik ishlarida otaga ko'mak beruvchi o'g'illar bolalarning mavjudligiga va sonining ko'p bo'lishiga katta e'tibor qaratiladi ota-ona oilada 3-4 farzandga ega bo'lmoqchi bo'lishsa, unda ayol nomida mazkur miqdordagi 2-3

marta ko'p bola tug'ish lozim edi, chunki o'lim, ayniqsa go'daklar va bolalar o'limining nixoyatda yuqoriligi tug'ilgan bolalarning yarmidan ko'pini o'zi bilan olib ketadi.

2. Aholi sonining tadrijiy o'zgarishlari

Yer shari aholisining o'sishi

Yilnoma	Davr	Davrning davom etishi	Davr boshida aholi soni (mln kishi)	Aholi soni o'rtacha yillik o'sishi
Eramizdan 7000 yil avval	Neolit	5000	10	-
	Antik davr	7000	50	0,03
(yangi era)	Yangi eraning boshlanishi o'rta asrlarni dastlabki yillari	2000	230	0,1
1000 yil	O'rta asrlar	1000	305	0,02
1500 yil	O'rta asrning yakuniy davri	500	440	0,1
1650 yil	Yangi zamonning boshlanishi	150	550	0,3
1800 yil	Yangi zamon	150	952	0,5
1900 yil	Yangi zamon yakuniy davri	100	1656	0,8
1950 yil	Eng yangi zamon	50	2527	1,0
1980 yil	Yaqin o'tgan davr	30	4430	1,9
2000 yil	Hozirgi davr	20	6024	1,5

Bir necha ming yillar mobaynida o'lim juda katta va aholi o'sishining past bo'lishligi o'zining ob'ektiv sabablariga egadir. Dastavval-bu moddiy va sanitar gigienik shart-sharoitlarning qoniqarsiz ahvolda ekanligi qolaversa, vaqti-vaqti bilan takrorlanib turuvchi ocharchilik, o'lat, vabo va chechak epidemiyalari natijasida yuz minglab odamlarning qirilib ketishi. Yer sharida bunday ofatlar 200-400, 1600-1650 yillar ichida qayd etilgan bo'lib, o'sha davrlarda aholi soni umuman o'smadi, 1300-1400 yillar davomida qora o'lat epidemiyasining ta'sirida sayyora o'z aholisining 1g'4 qismidan ajradi, uning soni keskin kamaydi. Aholi ko'rsatqichlariga oxiri ko'rinmayotgan urushlar ham katta salbiy ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Urushlar XVIII asrda 5,2 mln kishining yostig'ini quritdi.

XIX-asrgacha bo'lgandavrdan demografik jarayonlarda sezilarli sifat o'zgarishlari bo'lib o'tmadi. Undan kengi davrda aholining tabiiy harakati ko'rsatkichlarida demografik o'tish jarayoni boshlandi. U oila bajaradigan vazifalarning keskin o'zgarishi, turmushning nisbatan yaxshilanishi, aholining yashash tarkibidagi siljishlar boshqa omillar bilan bog'langandir.

Demograf olimlar demografik o'tish jarayonini 4ta ketma-ket keluvchi fazani o'z ichiga olishini ilmiy asoslab berganlar.

Birinchii faza- uchun tug'ulishining yuqori darajada saqlanishi va o'limning keskin qisqarishi oqibatida vujudga keluvchi juda yuqori darajadagi tabiiy o'sishga xosdir.

Ikkinchi faza- ko'p bolali oiladan kam oilaga o'tish, o'limning qisqarilishi esa tug'ulishning undan ham ko'p miqyosida kamayishi natijasida tabiiy o'sishning pasayishi bilan ifodalanadi.

Uchinchi faza- avvalambor aholi ichida qariyalar soni va ularning o'sishi hamda tug'ulishning asta-sekin pasayishi natijasida o'lim birmuncha ko'tariladi. Mazkur bosqichda aholi soni juda kam miqdor suratlarda o'sadi yoki qisqaradi.

To'rtinchi faza- to'g'rilash va o'lim ko'rsatkichlari tenglashadi, aholining ulushi o'sishi barham topadi.

Demografik o'tish davri dastavval Yevropada XVIII asrda boshlanadi. SHunda tabiiy o'sish 20-30% ga teng bo'ldi, buni xaqiqatdan ham demografik inqilob deb atash mumkin. CHunki 10-20 yil oldin atigi 5-10% ga teng bo'lgan tabiiy o'sish qisqa vaqt ichida 2-3 martaga oshdi. Ushbu jarayon Yevropada 100-150 yil davom etdi. Undan kengi davrda Yevropa mamlakatlari demografik o'tishning ikkinchi fazosiga o'tdi. Hozir ushbu mamlakatlarning ko'pchiligi demografik o'tishning uchinchi fazosidadirlar. Binobarin, Germaniya, Avstriya, Belgiya , Italiya, Daniya, Vengriya, Niderlandiya aholini oddiy takror barpo etilishi xam ayrim yillarda ta'minlanmaganligi ya'ni o'lganlarning soni tug'ilgan bolalar sonidan ko'p bo'lmoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchilligi demografik o'tish jarayonining 1-fazasini o'tamoqda.

2-jadval

Jahon aholisining soni, dinamikasi va uning ayrim hududlar bo'yicha taqsimlanishi.

(mln.)

	1950	1960	1970	1980	1990	1995	1999	2025
Jami ish tartibi	2516	3019	3694	4433	5246	5702	5982	8054
Osiyo	1399	1702	2147	2623	3123	3451	3637	4923

G'arbiyo Osiyo (Gruziya, Ozorbayjon, Armeniya)	50	66	86	112	145	168	186	303
Markaziy Osiyo	496	619	787	972	1215	1355	1451	2101
Janubiy SHarqiy Osiyo	182	226	288	356	439	485	520	722
SHarqiy Osiyo	671	791	986	1183	1324	1442	1481	1798
Rossiya	113	119	130	138	148	147	147	138
Evropa	436	487	527	556	578	581	582	580
SHimoliy Yevropa	78	82	87	89	91	94	95	99
G'arbiy Yevropa	133	154	166	173	180	181	183	188
SHarqiy Yevropa	116	133	146	155	162	162	159	150
Janubiy Yevropa	109	118	128	139	145	144	145	143
Afrika	224	280	361	481	645	720	771	1290
SHimoliy Afrika	52	65	83	109	140	162	170	249
G'arbiy Afrika	65	81	106	144	198	159	223	408
SHarqiy Afrika	63	80	106	142	196	226	235	387
Markaziy Afrika	27	33	40	52	69	83	94	188
Janubiy Afrika	17	21	26	33	42	50	49	57
Amerika	331	415	570	612	726	774	815	1083
SHimoliy Amerika	166	199	227	252	275	193	303	374
Markaziy Amerika	37	50	68	92	119	126	135	700
Janubiy Amerika	111	146	190	239	297	319	339	463
Karib dengizi xududlari	17	20	25	29	35	36	37	46
Avstraliya va okeaniya Gavayi orollari	13	16	19	23	26	28	30	41

AQSH, Yaponiya, Kanada, Avstraliya mamlakatlari 2 fazoni boshidan kechirmoqdalar. Xitoy va boshqa 1 qator mamlakatlar ushbu 2 fazoga o'tish arafasida turibdi. O'zbekiston va boshqa O'rta Osiyo mamlakatlarida 1 fazodan 2-fazoga o'tish uchun zamin tayyorlandi, bu jarayon yaqin 10-15 yil mobaynida boshlansa ajab emas.

Dunyo aholisi anashu davir ichida 2,4 marta o'sdi. Bundan ham yuqori ko'rsatkich (Osiyoga (2,6) va Afrikaga 3,6) xos bo'ldi. Mazkur ko'rsatkich Yevropada, 1,4 martaga teng bo'ldi. So'nggi yillarda sayyora aholisining mutloq soni o'rtacha 3286 mln kishiga yetmoqda. Aholi sonining yuqori sur'atlar bilan o'sishi Afrikada ayrim mintaqalarda esa Markaziy va Janubiy

Osiyoda, Markaziy Amerikada kuzatilmoqda. SHu vaqtning o'zida Yevropaning ayrim mintaqalarida aholi soni juda past sur'atlar bilan o'smoqda yoki deyarli o'zgarmayapti.

Dunyo aholisining 1000 yildan 2005 yilgacha bo'lgan o'sishiga nazar tashlasak, aholi eng tez ko'paygan davr XX asrdir. Agar yer shari aholisining biri milliardga yetishi uchun salkam 850 yil kerak bo'lgan bo'lsa. 2 milliardga yetishi uchun 85 yil, 3 milliardga yetishi uchun 25 yil, 4 milliardga o'tishi uchun - 15 yil, 5 milliardga o'tishi uchun 20 yil va 6 milliardga o'tishi uchun - 15 yil vaqt kerak bo'ldi.

3. Aholi joylashuvi

Dunyo aholisi juda notekis joylashgan. SHunday qilib, hozirgi davrda yer yuzi hududlari bo'ylab aholi notekisjoylashgan. Sayyoramizda aholi juda zich (1 km^2 ga 1000 kishi) yashaydigan hududlar bilan bir qatorda aholi yashamaydigan hududlar ham uchraydi. Bu yerlarda havo harorati juda past, suv yo'q va boshka sabablar mavjud. Bunday hududlar yer sharidagi quruqlikning 10 foizini tashkil etadi. Ularga SHimoliy va Janubiy qutblar, balandligi 5000 metrdan ziyod tog'lar vasahrolar kiradi. Yer kurrasidagi quruqlikning 50 foizi esa aholi yashashi uchun tabiiy sharoitlar nisbatan pastroq bo'lib, ularda aholi siyrak- 1 km^2 ga 1 kishidan joylashgandir. Ushbu hududlarga tundra, o'rmon-tundra, shimoliy tayga, cho'l, chala cho'l va nam ekvatorial o'rmonlar kiradi. Quruqlikning 25 foizida aholi zichligi 1 km^2 ga 1-10 kishini tashkil etib, bu yerlar aholi nisbatan siyrakroq joylashgan. Yer kurrasidagi quruqlikning qolgan 15 foizida esa aholi zichligi 1 km^2 ga 10 kishidan oshadi.¹

Er sharida aholi yashaydigan asosiy hududlar 78^0 shimoliy kenglik va 54^0 janubiy kenglik orasida joylashgandir. Yer yuzida aholi eng zich joylashgan hududlar juda qadimdan madaniyat markazlari bo'lib kelgan Janubiy, Janubiy-SHarqiy va SHarqiy Osiyo, SHimoliy Afrikadagi daryo vodiylari hamda Yevropadagi sanoat markazlari bo'lib, ular yer sharidagi quruqlikning bor-yo'g'i 7 foizini tashkil etadilar. Bu hududda dunyo aholisining deyarli 70 foizi joylashgandir. Er shari aholisining 4G'5 qismi tekisliklar va 500 metrgacha bo'lgan balandliklarda joylashganlar. Bunday hududlar yer yuzidagi quruqlikning 28 foizini tashkil etadi.

Hozirgi davrda (2004 y.) yer kurrasidagi quruqlikning inson yashashi mumkin bo'lgan qismida o'rtacha aholi zichligi 1 km^2 ga 48 kishidan to'g'ri kelmoqda. Agar aholi 1 km^2 ga 50 kishidan to'g'ri kelsa aholi zichligi yuqori hisoblanadi. Aholi dunyo qit'alari bo'ylab ham juda notekis joylashgandir. Ma'lumotlarga qaraganda, XXI asr boshlarida aholi zichligi 1 km^2 ga Osiyoda 75 kishi; Yevropada 70 kishi; Afrikada 22 kishi; Amerikada 19 kishi; Avstraliya va Okeaniyada 3 kishini tashkil etmoqda.

¹ Демографический-энциклопедический словарь. М.. 1985.. с. 274.

Er yuzasida aholi juda notekis joylashgan. Aholining o'rtacha uzunligi (1 kv km) ga kelgan aholi miqdori doimiy aholisi mavjud xududlar 430 mln km doirasi 46 kishini tashkil qiladi.

3-jadval

Ayrim qit'alar, materiklar va regionlar bo'yicha aholining o'rtacha zichligi

Mintaqa va regionlar	1950	1990	1995	1999	2025
Butun dunyo	19,4	40,3	43,8	46,0	63,8
SHu jumladan:					
Evropa	74,4	97,0	101,9	702,5	703,5
Osiyo	45,1	100,7	111,3	116,3	159,3
Afrika	7,6	21,8	24,3	27,5	51,0
SHimoliy Amerika	11,0	24,4	22,8	23,8	31,0
Janubiy Amerika	6,4	17,1	78,3	19,6	26,4
Avstraliya va Okeaniya	1,5	3,1	3,3	3,7	4,6

SHu vaqtning o'zida ushbu ko'rsatkich Osiyoda 116,3 va Yevropada 102,5 kishini tashkil etsa, Afrikada 27,5 SHimoliy Amerikada 23,8 Janubiy Amerikada 19,6 hamda Avstraliya va Okeaniyada atigi 3,7 kishiga teng. Umumlashtirib aytganda yer quruqlik yuzasining atigi 2% da unda mavjud aholining 70% i istiqomat qiladi. Aholi nihoyatda zich joylashgan mintaqalar qatoriga Janubiy SHarqiy va SHarqiy Osiyo, Yevropa hamda AQSH ning SHimoliy SHarqiy qismi "Bosvoni" megapolisi kiradi.

Dastlabki uchta mintaqada aholi qadimdan joylashgan bo'lib, u xozirgi vaqtda juda yuqori darajadagi aholi zichligiga ega. Bunday xolat avvalambor bu yerda mexnatni juda ko'p talab qiluvchi sholichilikning qadimdan mavjudligi qolganlarda esa XVIII-XIX asrlarda yuz bergan san'at inqilobi hamda undan keyingi davrda amalga oshgan industriallashtirish jarayoni bilan uzviy bog'langandir. Insonlarning qadimdan okean va dengiz sohillarida joylashishiga intilishi ham muhim omillardan biridir. Xozirgi vaqtda dengiz va okenlardan quruqlikka tomon 200 smga cho'zilgan yer yuzasi qismida insoniyatning yarmidan ziyod qismi 50 km kenglikka ega bo'lgan quruqlik qismiga esa dunyo aholisining deyarli 30% i to'plangandir. Dunyo bo'yicha aholi juda zich joylashgan xududlar qatoriga quydagilar kiradi.; Rus, Elzas va Lataringil hamda Parij va London rayonlari, SHimoliy Italiya, Moskva rayoni, Donbass, Farg'ona vodiysi, SHarqiy Xitoy, Xindgang tekisligi, Yava oroli, Yaponiya orollari, Nilb deltasi, AQSH ning SHimoliy SHarqi, Buyuk ko'llar rayonlari va Sansan megapolisi. Aholi siyrak tarqalgan xududlar yer quruqlik yuzasining ancha katta qismini egallaydi. SHular qatoriga birinchi navbatta ekstamol tabiiy

sharoitlarga ega bo'lgan gealogik ob'ektlar, cho'llar, tropik o'rmonlar, baland tog'lar, tundra muz xududlari va boshqalar kiradi.

Dunyo aholisiningt vertikal mintaqalar bo'yicha ham notekis taqsimlangan. Aholining yarmidan ortiq qismi (56% i) mutloq balandligi 250 metrgacha bo'lgan tekislik va notekisliklarda istiqomat qiladi. Salkam chorak qimi (24%) 200-500 m balandlikka ega tekislik va qirralarga to'g'ri keladi. Demak yer shari aholisining 80% i mutloq balandligi 500 mitrgacha bo'lgan xududlarda joylashgan. SHu vaqtning o'zida 2000 metrdan baland xududlarga yer shari jami aholisining atigi 10% i to'g'ri keladi. Umuman olganda aholi soni va ulushi balandlik oshgan sari kamayib boradi. Lekin bu qonuniyat Janubiy Amerikada o'z ifodasini topmaydi. Bundan tashqari Osiyo qit'asi bitlan jami quruqlik yuzasiga xos bo'lgan ko'rsatkichlar bir xil miqdorlar xosligi bilan ajralib turishligini ta'kidlab o'tish lozim.

Dunyoda aholi eng yuqori zichligi SHarqiy Osiyoda joylashgan Xitoy-Makaosi (Aomin) davlatida qayd etiladi va bu yerda aholi 1 km² ga (2004 y.) 20000 kishini tashkil etgan. Aholi zichligi bo'yicha Xitoy-Makaosidan keyingi o'rinlarda Bangladesh (981 kishi), Falastin (609 kishi), Janubiy Koreya (487 kishi), Livan (450 kishi), Niderlandiya (398 kishi), Hindiston (330 kishi), Isroil (324 kishi), Fillipin (279kishi), V'etnam (245 kishi), Buyuk Britaniya (244 kishi), Germaniya (231 kishi), Italiya (192 kishi), Pokiston (200 kishi), Nigeriya (148 kishi), Xitoy (135 kishi), Pol'sha(118 kishi), Yevropa Ittifoqi-15 (117 kishi), Indoneziya (114 kishi), Yevropa Ittifoqi-25 (114 kishi), Frantsiya (109 kishi), Turkiya (92 kishi), Ispaniya (84 kishi) va Misr (73 kishi)davlatlari turadi.²

4-jadval

1975 yil			2004 yil		
№	Davlatlar	Zichlik	№	Davlatlar	Zichlik
<i>Aholisi eng siyrak joylashgan davlatlar</i>					
1	Gviana (Frants)	0.7	1	G'arbiy Sahroi Kabir	0.1
2	Botsvana	1	2	Namibiya	2
3	Mo'g'iliston	1	3	Gviana (Frants.)	2
4	Namibiya	1	4	Surinam	2
5	Liviya	1.5	5	Mo'g'iliston	2
6	Mavritaniya	1.5	6	Liviya	3
7	Avstraliya	1.8	7	Mavritaniya	3
8	Gabon	2	8	Botsvana	z

² Население и общество. Информационный бюллетень Центра демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН. Август, 2003., № 74

9	Islandiya	2	9	Kanada	3
10	Kanada	2.3	10	Islandiya	3
<i>Aholisi eng zich joylashgan davlatlar</i>					
1	Malʼta	950	1	Makao-Xitoy	20000
2	Barbados	568	2	Singapur	7000
3	Bangladesh	533	3	Gonkong-Xitoy	6181
4	Baxrayn	411	4	Malʼta	1333
5	Malʼdiv orollari	400	5	Malʼdiv orollari	1000
6	Puerto-Riko	348	6	Bangladesh	981
7	Janubiy Koreya	345	7	Barbados	750
8	Niderlandiya	333	8	Baxrayn	700
9	Martinika	330	9	Falastin	609
10	Belʼgiya	321	10	Moris	600

*Jadval quyidagi 3-jadval maʼlumotlari asosida tuzilgan.

Aholi eng siyrak joylashgan davlatlar Moʻgʻiliston, Avstraliya, Kanada boʻlib, bu davlatlarda aholi zichligi 1 km² ga 2-3 kishini tashkil etadi. Dunyoda aholisi eng zich va siyrak joylashgan davlatlar (1 km² ga kishi). *Dunyoda aholi soni koʻpayib borishi bilan mutanosib, uning zichligi ham ortib boradi. 1920 yilda dunyoning aholi yashaydigan quruqlik qismida oʻrtacha km² ga 13 kishini tashkil etgan boʻlsa, 1950 yilda 18, 1983 yilda 34, 1999 yilda 45 va 2004 yilda 48 kishini tashkil etgan.

Yevropa dunyo qitʼalari ichida aholining oʻrtacha zichligi yuqori hudud hisoblanadi. Aholi zichligi Yevropaning shaharlarida yuqori boʻlib qishloq hududlaridan keskin farq qiladi. Bu qitʼada aholi umuman yashmaydigan hudud yoʻq. Yevropada aholisi nisbatan siyrak joylashgan hududlar Islandiya va Norvegiya davlatlari boʻlsa, aholisi eng zich joylashgan Niderlandiya (Gollandiya) va Belʼgiya davlatlaridir. Aholi zichligi boʻyicha Malʼta davlati alohida ahamiyatga ega boʻlib, bu yerda aholi zichligi 1 km² ga 1000 kishidan ortadi. Malʼtada ichishga yaroqli suv juda tanqis boʻlib, u sotiladi. Toza suvning qimmatini hatto vinodan ham yuqori turadi. Yevropada aholi eng zich joylashgan hudud Reyn daryosi vodiysidir. Bu yer juda hosildor lyossimon tuproqlardan tarkib topgan boʻlib dehqonchilik va chorvachilik bilan shugʻullanish uchun juda qulaydir. SHuningdek, Dunay daryosi vodiysi boʻylab ham aholi zichligi nisbatan yuqoridir.

Foydalaniladigan adabiyotlar roʻyxati

Asosiy adabiyotlar

26. Anoxin A.A., Jitin D.V. Geografiya naseleniya s osnovami demografii: Uchebnoe posobie. – SPb. Izd-vo SPbGU, 2013. – 307 s.
27. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: «Fan va texnologiya», 2014.-368 b.
28. Bo‘rieva M.R., Tojiev Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. – T.: Tafakkur, 2011. – 159 b.
29. Корылов V.A. Geografiya naseleniya. Uchebnoe posobie. – M.: 1999. – 124 s.

Qo‘shimcha adabiyotlar

30. Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo‘lag‘asida xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -Toshkent, 1997.
31. O‘zbekiston Davlat Statistika Departamentining 2010 yilga qadar chop etilgan respublika aholisining soni tabiiy o‘sishi, migratsiyasi va ijtimoiy taraqqiyotiga oid statistik yilnomalar.
32. O‘zbekistonda 1987, 1926, 1939, 1959,1970,1979, va 1989 yillarda o‘tkazilgan aholi ro‘yxati ma‘lumotlari.
33. Abdalova Z.T., Tojiev Z.N. Iqtisodiy geografiya. O‘quv qo‘llanma. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», - 2013. 212 bet.
34. Abdurahnmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O‘quv qollanma. - T.: Noshir nashriyoti. – 2011.
35. Ata-Mirzaev O.B. Narodonaselenie Uzbekistana. – T., 2009.
36. Axmedov E. O‘zbekiston shaharlari mustaqillik yillarida. – T., 2002.
37. Bo‘rieva M.R., Tojiev Z.N. Aholi geografiyasi. Ma‘ruzalar matni. – T., 2000.
38. Bo‘rieva M.R., Egamova D.N. Dunyo aholisi: Rivojlanish jarayonlari (o‘quv qo‘llanma). – T.: Fan, 2008. – 156 b.
39. Bo‘rieva M. R. O‘zbekistonda oila demografiyasi. – T.,Universitet, 1997. -157 b.
40. Narodonaselenie. Ensiklopedicheskiy slovar. – M., 1994.
41. Ubaydullaeva R.A., Ata-Mirzaev O.B., Umarova N.O. O‘zbekiston demografik jarayonlari va aholi bandligi (ilmiy-o‘quv qo‘llanma). – T., 2006.
42. Simagin Yu.A. Territorialnaya organizatsiya naseleniya. – M.: Izdatelsko-torgovaya korporatsiya “Dashkov i K”, 2004. – 244 s.
43. Soliev A.S., Bo‘rieva M.R va boshqalar. Qishloq joylar demografiyasi. – T., 2005. - 140 b.
44. Tojiev Z.N. O‘zbekiston aholisi: o‘sishi va joylanishi (Monografiya). – T.: «Fan va texnologiya», 2010. – 276 b.
45. Tojiev Z.N. Statistikaning umumiy nazariyasi. – T., 2000.-58 b.
46. Tojiev Z.N. Iqtisodiy va demografik statistika. – T., 2002.-160 b.

47. Soliev A., Nazarov M. O'zbekiston qishloqlari (Qishloq joylar geografiyasi). –T.: 2009.
48. 2014 World Population Data Sheet of the Population Reference Bureau.
49. “Aholi geografiyasi” fanidan o'quv-uslubiy majmua.- 2013.
50. O'zMU ichki tarmog'i.

Elektron manbalar:

7. <http://www.demoscope.ru>.
8. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
9. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
10. <http://www.demography.narod.ru>
11. <http://stat.uz>.
12. <http://ziyo.net>

3-mavzu. Aholining takror barpo bo'lish jarayonlari va ularning hududiy xususiyatlari

R E J A:

1. *Demografiya to'g'risida.*
2. *Demografik jarayonlar.*

Tayanch iboralar: demografiya, aholining takror barpo bo'lishi, tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish, oila, demografik tadqiqotlar.

1. Demografiya to'g'risida.

«**Demografiya**» - ikki yunon so'zlarining qo'shilishidan iborat bo'lib, «demos» - xalq, aholi, «grafiya»-tasvirlash, yozish, o'rganish ya'ni, «xalq haqida yozmoq», yoki «aholini sharxlash» ma'nosini anglatadi. Biroq demografiya fani faqat sharhlash bilan chegaralanib qolmay, balki uning o'rganish doirasi bir muncha keng va chuqurdir.

Demografiyada asosiy kuzatuv birligi - inson hisoblanadi. Inson hayoti davomida uning fiziologik va psixologik xususiyatlari, ma'lumotlilik, darajasi, oilaviy xolati, kasbi-kori, malakasi ijtimoiy guruhi, yashash joyi, til bilish kabi imkoniyatlari o'zgarib boradi. Ana shu alohida inson hayotida ro'y bergan o'zgarishlar yig'indisi umuman aholi xayotidagi ijtimoiy - iqtisodiy va demografik o'zgarishlarga olib keladi. Nikohga kirish natijasida, oilalar soni oshib boradi, yolg'izlar, bo'ydoqlar soni esa kamayadi. Nikohning bekor etilishi, ya'ni, ajralish jarayoni esa aholi tarkibida tugalmas oilalarning va bevalar salmog'ining ko'payishiga sabab bo'ladi. Inson

dunyoga kelar ekan ma'lum davr yashaydi. Ana shu davr moboynda u ulg'ayib boradi. Go'daklik davridan bolalikka, o'smirlik, yoshlik o'rta yoshlik, yetuklik davrlariga o'tadi. Har bir o'quv yili tugashi bilan aholi tarkibida ma'lumotlilar soni oshib boradi. Ana shu tarzda shaxs hayotidagi o'zgarishlar aholi guruhidagi o'zgarishlarga olib keladi. Insonlarning bir xududdan ikkinchi bir xududga ko'chib o'tishi migratsiya, ushbu hududlar aholi soniga va tarkibiga ta'sir etadi.

Aholi soni tug'ilish va o'lim hisobiga doimo o'zgarib boradi. Tug'ilish jarayoni aholi sonini ko'payishiga olib kelsa, o'lim uning kamayib ketishiga sabab bo'ladi. Tug'ilish va o'lim jarayonlari asosida aholi tabiiy o'sishi sodir bo'ladi. Agar tug'ilganlar soni o'lganlar sonidan yuqori bo'lsa, aholi ko'payib boradi, aksincha, o'lganlar soni tug'ilganlar sonidan ko'p bo'lsa, aholi kamayib boradi.

Ma'lumki, jamiyatda har doim qandaydir sabablarga ko'ra aholining bir qismi hayotdan ko'z yumadi, ya'ni vafot etadi. Yana bir qism aholi esa, dunyoga keladi. Jamiyatdagi o'lgan aholi o'rni, yangi tug'ilganlar hisobiga to'lib boradi, avlodlar almashadi. Ana shu jarayon aholi takror barpo bo'lishining asosisini tashkil etadi.

Biror bir hududda, ma'lum davrdagi aholi tarkibi, o'tgan davrdagi aholi takror barpo bo'lishining natijasi, keyingi davrdagi aholi takror barpo bo'lishining esa zamini hisoblanadi. Demak, aholi takror barpo bo'lishi jamiyat taraqqiyoti davomidagi doimiy, murakkab jarayondir.

Aholining takror barpo bo'lishi natijasida aholi soni va uning yosh —jinsiy tarkibi muntazam o'zgarib turadi. Yangi tutilgan bolalar jinsi aholi jinsiy tarkibida ma'lum o'zgarishlarga olib keladi. O'lganlar soni esa aholi yosh tarkibiga ta'sir etadi. Aholi yosh va jinsiy tarkibidagi o'zgarishlar jamiyatda ma'lum sotsial muammolarni kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Aholining takror barpo bo'lish jarayoni esa, o'z navbatida qator ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sirida sodir bo'ladi. Shu bois aholining takror barpo bo'lish jarayoni jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichida o'ziga xos xususiyatlarga, qonuniyatlariga egadir. Demografiyaning asosiy predmeti aholining takror barpo bo'lish qonuniyatlarining tahlili ho'soblanadi.

Aholini o'rganar ekan, demografiya alohida fan sifatida, uning miqdoriy va sifatiy xususiyatlarining mukammal tahlil etadi.

Aholining miqdoriy xususiyatlari ma'lum millat, hudud aholisi sonining o'zgarib (o'sishi yoki kamayishi) borishida ifodalanadi. Aholining sifatiy xususiyatlari esa, asosan ma'lum millat yoki hudud aholisining salomatlik va ma'lumotlilik darajasida, o'rtacha umr ko'rish maqsadida ifodalanadi.

Har ikkala jarayon, ya'ni, aholining miqdoriy va sifatiy rivojlanishi bir-biriga chambarchas bog'liq holda sodir bo'ladi. Masalan, aholi salomatligini yuqori darajada bo'lishi, aholi o'rtasida o'limning kamayishi, o'rtacha umr ko'rish muddatining esa uzayishiga olib keladi. Natijada aholi

soni o'sib boradi. Shuningdek tug'ilishning juda yuqori darajada bo'lishi, ko'p hollarda ona va bola organizmining zaiflashib borishiga va o'lim hollarining ko'payishiga olib keladi.

Jamiyat taraqqiyotining eng dastlabki bosqichidan to hozirgi davrga qadar har bir hudud aholisi ham miqdor, ham sifat jihatidan muntazam o'zgarib kelgandir. Demografiya aholining miqdoriy va sifatiy o'zgarishlarini aholining takror barpo bo'lishining asosiy omillari sifatida o'rganadi.

Aholining takror barpo bo'lishi, keng ma'noda tabiiy o'sish, o'lim, migratsiya aholining hududlar bo'ylab harakati, bir ijtimoiy guruhdan ikkinchi bir ijtimoiy guruhga o'tishi, ma'lumot olishi, mehnat faoliyatining boshlanishi va h.k. natijasida aholi tarkibini yangilanib turishini bildiradi.

Demografiya asosiy e'tiborni tabiiy avlodlar almashuvi – ya'ni, tug'ilish va o'lim asosida aholining takror barpo bo'lish jarayoniga qaratadi. Ushbu jarayonni jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlaridagi qonuniyatlarini, turli millat, hudud va davlatlardagi xususiyatlari, omillarini o'rganadi, muammolarini aniqlaydi va istiqbolini belgilab beradi. Bu vazifalarni bajarish uchun demografiya jamiyat taraqqiyoti bosqichlari, tarixiy shart-sharoitlarini atroflicha o'rganishi lozim.

Demak, ***DEMOGRAFIYA, AHOLINING TAKROR BARPO BO'LISHI QONUNIYATLARI HAQIDAGI FAN BO'LIB, BU JARAYONNI IJTIMOY-TARIXIY SHART-SHAROITLARGA BOG'LIQ HOLDA O'RGANADI, OMILLARINI, MUAMMOLARINI ANIQLAB, ISTIQBOLINI BELGILAB BERADI.***

Har bir fanning asosiy vazifasi tabiat va jamiyatning ma'lum qismidagi rivojlanish qonunlarini o'rganishdir. Lekin shu bilan bir qatorda har bir fanning o'ziga xos amaliy ahamiyatga ega bo'lgan vazifalari ham mavjud. Demografiya ham alohida fan sifatida o'z vazifalariga egadir. Ushbu vazifalarni uch guruhga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir.

- 1. Demografik jarayonlarga va ularning omillarini o'rganish.***
- 2. Demografik bashoratlarni ishlab chiqish.***
- 3. Demografik siyosat chora tadbirlarini ishlab chiqish.***

2. Demografik jarayonlar.

Demografik jarayonlarga tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish va oila kiradi.

Demografik jarayonlar tarkibida tug'ilish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, o'rganilayotgan mavjud aholi avvalo tug'ilish jarayoni natijasida dunyoga kelgan. Demografiya tutilishni alohida, aholi takror barpo bo'lishining demografik zamini sifatida o'rganadi, unga ta'sir etuvchi barcha ijtimoiy - iqtisodiy va tabiiy omillarni tahlil etadi. Shuningdek, o'lim jarayoni ham

aholi takror barpo bo'lishining asosiy elementi sifatida demografiya fanining e'tiborida turadi. Aholining takror barpo bo'lishida birinchi navbatda oila tashkil topishi ya'ni shakllanishi ahamiyatlidir. Chunki dunyoda tug'layotgan insonlarning aksariyati oilada, oila muhitida dunyoga keladi, shaxs sifatida shakllanib o'zining demografik faoliyatini (oilalarni qurish, farzandlar ko'rish) boshlaydi.

Oila shakllanishi esa, o'z o'rnida nikoh va ajralish jarayonlari bilan chambarchas bog'liqdir. Demografiya nikoh evolyutsiyasi va 4ning aholining takror barpo bo'lishidagi o'rnini alohida o'rganadi.

Ajralish ya'ni nikohning bekor etilishi ham aholi takror bo'lishiga ta'sir etuvchi demografik jarayon hisoblanadi. Demografiya ushbu jarayonni o'rganar ekan, uning mavjudlik darajasiga ta'sir etuvchi qator sabab va oqibatlarini atroflicha tahlil etadi.

Demografiya aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi - migratsiyasini ham o'rganadi. Lekin bu jarayonni o'rganishda, aholi geografiasidan farqli ravishda, asosiy e'tiborni migratsiya jarayonining hududiy xususiyatlarga emas, balki ushbu jarayon natijasida ro'y beradigan - hududning demografik holatidagi o'zgarishlarga qaratadi.

Demografiyada oila asosiy ijtimoiy-demografik guruh sifatida o'rganiladi. Oilani jamiyat taraqqiyoti davomidagi o'rni, evolyutsiyasi, aholining takror barpo bo'lishidagi asosiy faoliyati va uning o'zgarib borish omillari, oqibatlari o'rganilib, kelajak rivojlanishining asosiy yo'nalishlari aniqlanadi.

Ma'lumki, aholi, tug'ilish va o'lim jarayoni natijasida mavjud bo'lgan avlodlar almashinuvi yig'indisidir. Inson mavjudligini ta'minlovchi barcha demografik jarayonlar-tutilish, o'lim, nikoh va ajralish uning hayotidagi ma'lum davrida, ya'ni ma'lum yoshda ro'y beradi.

Shuning uchun, yosh demografik jarayonlarni o'rganishda asosiy mezon hisoblanadi. Insonning demografik va ijtimoiy holatida, o'z hayoti davomida yosh va jins asosiy ko'rsatkichdir. Aholining jinsiy tarkibi ham demografik holatga ta'sir etuvchi asosiy, demografik tahlili lozim bo'lgan mezonlardandir.

Demografik bashoratlar ishlab chiqishda demografiya fani, birinchi navbatda o'rganilayotgan hudud yoki ijtimoiy guruh aholisining demografik maylini (demografik jarayonlariga bo'lgan munosabati) atroflicha tahlil etadi va ayni shu asosda demografik jarayonlarda kelajakda kutilayotgan o'zgarishlarni ko'rsatib beradi.

Demografik siyosat mazmuni va tadbirlarini ishlab chiqish juda ma'suliyatli va murakkab jarayondir. Ushbu yumushni bajarishda demografiya o'rganilayotgan davlat yoki alohida hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini, etnik xususiyatlari, urf-odatlarini va qadriyatlarini, demografik holatini mukammal o'rganishi lozim.

Demografiya mustaqil fan sifatida o'z tashfiqot usullariga egadir. Ular jumlasiga tarixiy taqqoslash, statistika, matematika, kartografik, mantiqiy fikrlash va sotsiologik uslublar kiradi. Demografiyaning tahlil uslubi statistikadan farq qiladi. Unda mavhum fikrlash uslubidan keng foydalanish asosida aholi tarkibida kelgusida ro'y beradigan miqdor va sifat o'zgarishlari ham o'rganiladi. Aholi muayyan ijtimoiy hayot tarziga bo'ysunishi tufayli, demografik jarayonlar ham muayyan ishlab chiqarish usuli va munosabatiga bog'liq bo'ladi. Aholi murakkab ijtimoiy va tabiiy rivojlanish maxsulidir, shu sababli aholi turli omillar zaminida ko'payadi. Bu jixatdan demografiya tahlil mavzui siyosiy iqtisod, sotsiologiya, psixologiya, matematika, statistika, sotsial gigiena, geografiya, tibbiyot, tarix, etnografiya va boshqa fanlar tahlil mavzuiga yaqin bo'lib, shu fanlarning yutuqlaridan foydalanadi. Ayni vaqtda ularga qimmatli ma'lumotlar beradi.

Demografiya har bir ijtimoiy-iqtisodiy tuzum aholisining ko'payish va rivojlanish qonunlarini alohida-alohida o'rganadi. Chunki har bir ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaga xos aholi o'sish qonuni, demografik vaziyatga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Aholining takror barpo bo'lishi qonuniyatlarni o'rganar ekan, demografiya bir qator ilmiy yo'nalishlarga bo'linadi va bu yo'nalishlar demografiya fanlari tizimini tashkil etadi. Ularga nazariy demografiya, demografik statistika, tarixiy demografiya, etnik demografiya, iqtisodiy demografiya, hududiy demografiya, tahliliy demografiya va amaliy demografik tadqiqotlar kiradi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *«Demografiya» so'zining ma'nosi nima?*
2. *Demografiya fani nimani o'rganadi?*
3. *Demografiya fanining vazifalari qaysilar?*
4. *Demografiya fanlari tizimini tashkil etuvchi yo'nalishlar qaysilar?*
5. *Demografik jarayonlar qaysilar?*
6. *Tug'ilish nima?*
7. *O'lim nima?*
8. *Ajralish va nikoh nima?*
9. *Oila nima?*
10. *Demografik jarayonlarni o'rganuvchi demografik ma'lumotlar necha guruhga bo'linadi?*

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

51. Anoxin A.A., Jitin D.V. Geografiya naseleniya s osnovami demografii: Uchebnoe posobie. – SPb. Izd-vo SPbGU, 2013. – 307 s.

52. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: «Fan va texnologiya», 2014.-368 b.
53. Bo‘rieva M.R., Tojiev Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. – T.: Tafakkur, 2011. – 159 b.
54. Корылов V.A. География населения. Учебное пособие. – М.: 1999. – 124 с.

Qo‘shimcha adabiyotlar

55. Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo‘lag‘asida xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -Toshkent, 1997.
56. O‘zbekiston Davlat Statistika Departamentining 2010 yilga qadar chop etilgan respublika aholisining soni tabiiy o‘sishi, migratsiyasi va ijtimoiy taraqqiyotiga oid statistik yilnomalar.
57. O‘zbekistonda 1987, 1926, 1939, 1959,1970,1979, va 1989 yillarda o‘tkazilgan aholi ro‘yxati ma’lumotlari.
58. Abdalova Z.T., Tojiev Z.N. Iqtisodiy geografiya. O‘quv qo‘llanma. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», - 2013. 212 bet.
59. Abdurahmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O‘quv qollanma. - T.: Noshir nashriyoti. – 2011.
60. Ata-Mirzaev O.B. Narodonaselenie Uzbekistana. – T., 2009.
61. Axmedov E. O‘zbekiston shaharlari mustaqillik yillarida. – T., 2002.
62. Bo‘rieva M.R., Tojiev Z.N. Aholi geografiyasi. Ma’ruzalar matni. – T., 2000.
63. Bo‘rieva M.R., Egamova D.N. Dunyo aholisi: Rivojlanish jarayonlari (o‘quv qo‘llanma). – T.: Fan, 2008. – 156 b.
64. Bo‘rieva M. R. O‘zbekistonda oila demografiyasi. – T.,Universitet, 1997. -157 b.
65. Narodonaselenie. Ensiklopedicheskiy slovar. – M., 1994.
66. Ubaydullaeva R.A., Ata-Mirzaev O.B., Umarova N.O. O‘zbekiston demografik jarayonlari va aholi bandligi (ilmiy-o‘quv qo‘llanma). – T., 2006.
67. Simagin Yu.A. Territorialnaya organizatsiya naseleniya. – M.: Izdatelsko-torgovaya korporatsiya “Dashkov i K”, 2004. – 244 s.
68. Soliev A.S., Bo‘rieva M.R va boshqalar. Qishloq joylar demografiyasi. – T., 2005. - 140 b.
69. Tojiev Z.N. O‘zbekiston aholisi: o‘sishi va joylanishi (Monografiya). – T.: «Fan va texnologiya», 2010. – 276 b.
70. Tojiev Z.N. Statistikaning umumiy nazariyasi. – T., 2000.-58 b.
71. Tojiev Z.N. Iqtisodiy va demografik statistika. – T., 2002.-160 b.
72. Soliev A., Nazarov M. O‘zbekiston qishloqlari (Qishloq joylar geografiyasi). –T.: 2009.
73. 2014 World Population Data Sheet of the Population Reference Bureau.

74. “Aholi geografiyasi” fanidan o‘quv-uslubiy majmua.- 2013.
75. O‘zMU ichki tarmog‘i.

Elektron manbalar:

13. <http://www.demoscope.ru>.
14. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
15. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
16. <http://www.demography.narod.ru>
17. <http://stat.uz>.
18. <http://ziyo.net>

**4-mavzu. Aholining tabiiy harakati va unga ta’sir qiluvchi omillar. Demografik
koeffitsientlar, ularning turlari va hisoblash usullari**

R E J A:

1. *Demografik koeffitsientlar to‘g‘risida*
2. *Tug‘ilish va uning koeffitsientlari.*
3. *O‘lim va uning koeffitsientlari.*
4. *Nikoh va ajralish koeffitsientlari.*

Tayanch iboralar: demografik koeffitsientlar, maxsus, umumiy, xususiy koeffitsientlar, tug‘ilish, o‘lim, nikoh, ajralish.

1. Demografik koeffitsientlar to‘g‘risida

Demografik jarayonlar (tug‘ilish, o‘lim, nikoh va ajralash) ni mukamal o‘rganishda, ularni turli aholi guruhlari, davlatlar, dunyo hududlari bo‘ylab qiyoslashda, kelajak istiqbolini aniqlashda, demografik koeffitsientlardan foydalaniladi. Ushbu koeffitsientlar yordamida o‘rganilayotgan demografik jarayonning kerakli jihatlari chuqur va qiyosiy darajada o‘rganiladi. Ma’lum tarixiy davr yoki ikki hudud orasida demografik farqlarni statistik ma’lumotlar orqali bevosita aniqlab bo‘lmaydi. Shuning uchun har bir demografik jarayonni koeffitsienti hisoblanadi. Buning 1zdp1rskiy slovarh. M. 1985394-395 uchun qayd etilgan demografik jarayonning 1000 kishiga nisbatan bo‘lgan miqdor aniqlanadi. Demak 1000 kishi demografik jarayonlarni o‘rganishda mezon hisoblanadi. Bu ko‘rsatkich promille, deb yuritiladi va quyidagicha -%o belgilanadi.

Demografik koeffitsientlar alohida demografik jarayonlarni ifodalaydi. Demografik koeffitsientlar umumiy, maxsus va xususiy jixatlarga egadir.

Tug'ilish va uning koeffitsienti. Tug'ilish-ma'lum avlodlarni tashkil etuvchi aholi guruhidagi bola ko'rish jarayonidir. Tug'ilish-biologik jarayon. Lekin u ijtimoiy-iqtisodiy muxit ta'sirida o'zgarib boradi.

Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tarkibidagi o'zgarishlar tug'ilish darajasini belgilaydi.

2. *Tug'ilish va uning koeffitsientlari.*

Tug'ilishning biologik asosi insonning pushtiligi, nasl qoldirish, avlod qoddirish qobiliyatidir. Erkak bilan ayol, ya'ni nikoh juftlarining farzand ko'rishga bo'lgan biologik qobiliyati pushtilik, deb ataladi va bu tushuncha demografiyada ko'proq ayollarga nisbatan qo'llanilib, har bir ayolning farzand ko'rish davridagi (o'rtacha 15-49 yosh) jami xomiladorligi bilan belgilanadi. Pushtilik erkak va ayolning biologik xususiyatlariga, salomatligiga bog'liqdir. Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, sog'lom ayollar farzand ko'rish davrida eng ko'pi 35 tagacha xomilador bo'lishi (egizaklar ham bitta xomiladorlik hisoblanadi) mumkin ekan. Lekin xar bir ayol o'rtacha 10-12 ta tirik farzand ko'riish, 10-15 marta xomilador bo'lishi (o'lik tug'ilishi, bola tashlash holatlari bilan birga) mumkin.

Tug'itish-tirik tug'ilgan bolalarni ifodalovchi biologik jarayon bo'lib, u insonlarning reproduktiv mayl, ya'ni farzand ko'rishga bo'lgan munosabati bilan bog'liqdir. Reprodukativ mayl esa inson yashayotgan ijtimoiy-iqtisodiy muxit bilan bog'liq holda o'zgarib turadi. Natijada inson o'z pushtiligidan, ya'ni bola ko'rishga bo'lgan biologik imkoniyatidan to'la foydalanmaydi. O'zining bolani tarbiyalab voga yetkazish uchun zarur bo'lgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlarini xisobga olgan holda, farzand ko'rishga harakat qiladi, ya'ni farzandlar tug'ilishini cheklaydi, nazorat etadi.

Tug'ilish darajasi-tug'ilish koeffitsientlari yordamida o'rganiladi. Tag'ilishning umumiy, maxsus va xususiy koeffitsientlari mavjuddir.

Tug'ilishning umumiy koeffitsienti. Har 1000 aholiga nisbatan tug'ilgan bolalar sonini ifodalaydi va quyidagi formula yordamida xisoblanadi.

$$n = \frac{N}{TP} \cdot 1000$$

T - o'rganilayotgan davr (yil).

P - o'rganilayotgan davrdagi aholining o'rtacha soni.

N - o'rganilayottan davrda tug'ilgan bolalar soni.

Tug'ilishning umumiy koeffitsienti odatda promilleda hisoblanadi. Bu koeffitsientdan tug'ilish darajasini ifodalashda ko'proq foydalaniladi. Uning yordamida ma'lum **HUAUA** yoki avlodlardagi tug'ilishda ro'y berayotgan o'zgarishlar umumiy tarzda o'rganilishi mumkin. Lekin tug'ilishning umumiy koeffitsienti tug'ilish darajasini ifodalashda biroz dag'alliklarga yo'l qo'yadi. Chunki bu ko'rsatkichga aholining yosh va jinsiy tarkibi bevosita ta'sir etadi. Agar o'rganilayotgan hudud aholi tarkibida farzand ko'rish yoshiga yetmagan bolalar (0-14) va farzand ko'rish yoshidan o'tgan keksalar (60 va undan yuqori yoshdagi aholi guruhi) salmog'i yuqori bo'lsa, tug'ilish umumiy koeffitsientining biroz past darajada ifodalanishiga olib keladi.

Demograf olimlar B.O'.Ulanis, V.A.Borisovlar tomonidan tug'ilish darajasini tug'ilish umumiy koeffitsienti yordamida baxolash mezonini aniqlangan. Umumiy mezon bo'yicha o'rganilayotgan hudud yoki aholi guruhida tug'ilishning umumiy koeffitsienti 16 promilledan kam bo'lsa. Tug'ilish darajasi past: 16-24 promille bo'lsa o'rta, 25-29 promille bo'lsa yuqori va 40 promilledan baland bo'lsa tug'ilish darajasi juda yuqori xisoblanadi.

Tug'ilishning maxsus koeffitsientlari tug'ilish darajasidagi o'zgarishlarni aniq ifodalaydi, tug'ilishni atroflicha o'rganishda qo'llaniladi. Ushbu koeffitsient alohida erkaklar va ayollar guruhiga nisbatan xisoblanishi mumkin. Demografik tadqiqotlarda asosan reproduktiv yoshdagi (15-49 yosh) ayollarga nisbatan qo'llaniladi. Demograficheskiy eno'iklopedicheskiy slovarh. M, 1985 s. 101

Tug'ilishning maxsus koeffitsientida har 1000 ta 15-49 yoshdagi ayollarga nisbatan tug'ilgan bolalar soni aniqlanadi va quyidagicha ifodalanadi: $F_{15-49} = \frac{N_{15-49}}{TW}$

F_{15-49} - tug'ilishning maxsus koeffitsienti.

N_{15-49} - o'rganilayotgan davrda 15-49 yoshni ayollarda tug'ilgan bolalar soni.

T - o'rganilayotgan davr (yil).

W - reproduktiv yoshdagi ayollar soni (15-49 yosh, tug'ilish darajasi past davlatlarda 15-44 yoshdagi ayollar olinadi).

Tug'ilishning maxsus koeffitsienti erkaklarga nisbatan ham xisoblanadi. U holda har 1000 ta 15-49 (14-54 yoshlar uchun ham xisoblanadi) yoshdagi erkaklarga nisbatan tug'ilgan bolalar soni aniqlanadi.

Tug'ilishning xususiy koeffitsientlari-tug'ilishning o'rganishdagi eng aniq koeffitsientlar bo'lib, ma'lum yosh guruhlarida tug'ilish darajasini ifodalaydi. Bu koeffitsient odatda har 1000 ta 15-19, 20-24, 25-29, 30-34, 35 - 39, 40-44 va 45-49 yosh guruhidagi ayollarda tug'ilayotgan bolalar sonini aniqlashda qo'llaniladi va quyidagicha ifodalanadi:

$$F_{xly} = \frac{N_{xly} + y}{TW_{xly} + y} \cdot 1000$$

$F_{x/y}$ - tug'ilishning maxsus yosh guruhi bo'yicha koeffitsienti.

$N_{x/x+y}$ - ma'lum yosh guruhidagi onalardan tugilgan bolalar soni.

T - o'rganilayotgan davr (yil)

W - o'rganilayotgan yosh guruhidagi ayollarning o'rtacha soni.

Tug'ilishning yig'indi (summarnhgy) koeffitsienti tug'ilish darajasini eng aniq ifodalovchi ko'rsatkich bo'lib, unda dunyo hududlari, davlatlar va ma'lum aholi guruhlaridagi tuqilish darajasini ifodalashda qo'llaniladi. Hududlar bo'yicha tug'ilish darajasini taqqoslaganda xam asosan tug'ilishning yig'indi koeffitsienti ishlatiladi. Tug'itishning yig'indi koeffitsienti ma'lum avlodga tegishli xar bir ayolning hayoti davomida (o'lim va yosh tarkibidagi o'zgarishlardan qat'iy nazar, xar bir yosh guruhidagi tug'ilish darajasi saqlangan holda) tuqqan bolalarining o'rtacha soni. Tug'ilishning yig'indi koeffitsienti tug'ilishning yosh guruhlari koeffitsientlari yikindisiga teng.

$$F_{yig'indi} = \sum \frac{49}{15} y \bullet F_{x/x+y}$$

y -yosh guruhlari orasidagi davr (interval)

Tug'ilishning yig'indi koeffitsienti 4.0 dan yuqori bo'lsa-tug'ilish darajasi yuqori 2.15 dan kam bo'lsa tug'ilish darajasi past hisoblanadi.

3. O'lim va uning koeffitsientlari.

O'lim avlodlarni xayotdan ko'z yumish jarayonini ifodalaydi va qator omillar (endogenekzogen) ta'sirida sodir bo'ladi. O'lim jarayoni ma'lum aholi guruhlarida, avlodlarda, davlatlarda va jamiyat taraqqiyoti bosqichlarida ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga bog'liq holda, inson hayotining turli davrlarida sodir bo'ladi. O'lim jarayonini ifodalashda quyidagi koeffitsientlardan foydalaniladi. O'limning umumiy koeffitsienti:

$$m = \frac{M}{TP} \bullet 1000$$

m -o'lim umumiy koeffitsienti (promilleda ifodalanadi).

M - o'rganilayotgan davrdagi o'lganlar soni.

T - davr.

P - o'rganilayotgan davrdagi aholining o'rtacha soni.

O'limning umumiy koeffitsientiga xam aholining yosh va jinsiy tarkibi bevosita ta'sir ko'rsatadi. Aholi tarkibida qariyalar salmog'ining ko'pligi o'limning umumiy koeffitsientini ko'tarilishiga olib kelishi mumkin. O'lim jarayonida bo'layotgan o'zgarishlarni aniq o'rganishda uning maxsus koeffitsientlari-yosh guruhlari va jinslar bo'yicha alohida ifodalanadi.

O'limning yosh guruhleri bo'yicha koeffitsienti aloxida yoshlar (1,2,3,4,5,...) yoki yosh guruhleri (1-4, 5-9, 10-14...) bo'yicha hisoblanib har 1000 ta o'rganilayotgan yoshdagi aholiga nisbatan shu yoshdagi o'lganlarning o'rtacha ifodalanadi.

$$M_{x1x+z} = \frac{M_{x2x+z}}{TP_{x2x+z}}$$

M_{x1x+z} – o'limning yosh guruhleri bo'yicha koeffitsienti ifodasi.

T – o'rganilayotgan davr, yil.

M_{x1x+z} – o'rganilayotgan yosh guruhidagi jami o'lganlar soni.

P_{x1x+z} – o'rganilayotgan yosh guruhidagi aholining o'rtacha soni.

O'limning yosh guruhleri bo'yicha koeffitsienti yordamida har bir yosh guruhida sodir bo'layotgan o'lim hollari va omillari o'rganiladi, va o'lim jadvali tuzishda foydalaniladi. Aholi guruhidagi o'lim jarayoini o'rganishda go'daklar o'limi, ya'ni bir yoshgacha (0-12 oy) bo'lgan bolalar o'limi ham juda ahamiyatlidir. Chunki, ko'p hollarda go'daklar o'limi bir muncha ko'proq bo'lib, aholi o'limining umumiy koeffitsientining yuqori bo'lishiga sabab buladi. Shuning uchun ham gudaklar o'limi alohida hisoblanadi.

Go'daklar o'limi har 1000 ta tirik tug'ilgan bolalarga nisbatan, shu yoshda o'lgan go'daklarning sonini bildiradi va promilleda ifodalanadi.

$$\frac{\text{Bir.yoshgachao'lg an.bolalar.soni}}{\text{o'rganilayotgan.davrdagibir.yoshgachabo'lg antirik.tug'ilg an.bolalar.soni}} \cdot 1000$$

Aholi o'lim darajasini o'rganishda onalar o'limini mukammal o'rganib borish zarurdir. Onalar o'lim tug'ilish darajasi yuqori, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi nisbatan sust, davlatlarda baland bo'lib, aholi o'lim ko'rsatkichlariga bevosita ta'sir etadi.

Onalar o'limiga homiladorlikning oxirigi (28 xaftadan keyin) xamda farzand tug'ilgandan keyingi (6 xafta) davrda sodir bo'lgan ayollar o'uimi kiritiladi.

Onalar o'limi xar 1000 ta tuqqan ayollarga yoki har 1000 ta tirik tug'ilgan bolalarga nisbatan hisoblanadi.

4. Nikoh va ajralish koeffitsientlari.

Nikoh erkak bilan ayolning tarixan tarkib topgan, jamiyat tomonidan muayyan tartibga solib turiladigan o'zaro, xamda bolalariga nisbatan munosabatlari shaklidir. Nikoh o'z

evolyutsiyasiga, turlariga ega bo'lgan sosial jarayondir. Jamiyat taraqqiyotining ma'lum davrida paydo bo'lgan nikoh, jamiyat rivojlanishi bilan takomillashib, shaklan o'zgarib boradi. Nikoxning eng dastlabki turi ibtidoiy jamiyatning dastlabki bosqichiga mansub bo'lgan guruhviy nikoh edi. Guruxiy nikohda ikki qabila, ikki urug' ayol va erkaklari o'rtasida nikoh munosabatlari shakllangan bo'lib, bir urug' yoki qabilaga mansub erkak va ayollar o'rtasidagi nikoh munosabatlari taqiqlangan edi. Bunday nikohlar ekzogam nikohlar, deb ham ataladi. Keyinchalik jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, chorvachilik, dexqonchilik, xunarmandchilik va savdoni, sanoatni, urbanizatsiyani rivojlanib borishi, sinfiy jamiyatni tashkil topishi, ayol va erkakning jamiyatdagi, oiladagi o'rniga bog'liq holda nikoh turlari ham mos ravishda o'zgarib bordi. Asta-sekin poligam (ko'p nikohlilik, odatda ko'pxotinlilik tushuniladi) nikoh turidan monogam (yakka nikoh, ya'ni bir erkak va bir ayol o'rtasidagi nikoh) nikoh turiga o'tiddi. Monogam nikoh sinfiy jamiyatga xos bo'lgan nikoh turidir.

Nikoxni qayd etish, ya'ni ro'yxatga olish fuqarolik tartibi qonun- qoidalarva diniy urf-odatlariga ko'ra amalga oshiriladi. Har bir davlatda nikohga kirish yosh yigit va qizlar uchun belgilangan va davlat, oila hamda nikoh qonunlari orqali rasmiylashtirilgan. Nikoxga kiruvchilar soni davlat maxsus tashkilotlari tomonidan muntazam ro'yxatga olib boriladi.

Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida dunyodagi barcha xalqlarda nikoh turlari uning qayd etilishi, maqsadi va vazifalari o'zaro juda yaqin bo'lsada, lekin nikoh yoshi, yosh guruhlari, jinslar bo'yicha nikohda turuvchilar salmog'i, ya'ni nikohlilik darajasi turlichadir. Nikoh jarayonini aholishunoslik fanlari tizimiga kiruvchi qator fanlar o'z maqsadlariga mos ravishda taxlil etadilar, o'rganadilar.

Demografiyada nikoh aholi takror barpo bo'lishiga bevosita ta'sir etuvchi demografik jarayon sifatida, o'z o'rganish uslubi, koeffitsientlari yordamida taxlil etiladi. Aholi guruhidagi nikohlilik darajasini nikoh koeffitsientlari yordamida aniq o'rganiladi. Nikoh koeffitsientlari aholini (erkaklar va ayollarning) nikohda bo'lishini ifodalovchi nisbiy ko'rsatkich bo'lib, u ma'lum davrda qayd etilgan nikohlar sonini nikoh yoshidagi aholiga (16 yoshdan yuqori) nisbati bilan o'lchanadi.

Nikohning umumiy yosh guruhlari va yig'indi koeffitsientlari mavjuddir. Nikohning umumiy koeffitsienti — ma'lum xududda ma'lum davrda nikohga kirganlar sonining shu hudud aholisining o'rtacha soniga nisbatan ifodalaydi.

$$R = \frac{B}{P_{16+}} \times 1000$$

B - bir yilda nikohga kirganlar soni

P_{16+} - 16 yosh va undan yuqori nikoh yoshdagi aholi.

Nikohning umumiy koeffitsienti orqali ma'lum davlat yoki aholi guruhi nikoh dinamikasidagi o'zgarishlar, nikohga ijtimoiy iqtisodiy omillar ta'sirini o'rganish mumkin. Lekin, nikohning umumiy koeffitsienti ham tug'ilish va o'limning umumiy koeffitsientlari kabi aholining yosh jinsiy tarkibiga bog'liqdir.

Aholining nikoh xolatini o'rganishda nikohning yosh guruhlari koeffitsienti aniq ko'rsatkich xisoblanadi. Bu koeffitsient yordamida ma'lum yosh guruhlaridagi (16-19, 20-24, 25-29...) erkaklar, ayollar, bo'ydoqlar, ajralganlar, bevalarga nisbatan nikohda turganlar soni aniqlanadi.

Nikohning yosh guruhlari koeffitsienti ma'lum yoshda nikohga kirganlar sonini shu yoshdagi aholi soeniga nisbatan ifodalaydi.

Nikohning yig'indi koeffitsienti nikohning yosh guruhlari (16-69 yoshdagi erkaklar yoki ayollar) koeffitsientining yirindisi bo'lib, o'rganilayotgan avlodning hayoti davomidagi nikohlar sonini ifodalaydi. Ushbu koeffitsientda o'lim hollari va avlod soniga ta'sir etuvchi omillar hisobga olinmaydi. Odatda nikohning yirindi koeffitsienti bir kishiga nisbatan xisoblanadi va ma'lum avlodning nikohda bo'lish holatini ifodalaydi, Shuningdek mazkur koeffitsient orqali o'rganilayotgan avlodda birinchi, ikkinchi nikohga kirish va nikohsizlik holatlari ham o'rganiladi.

Ajralish va uning koeffitsientlari. Ajralish er-xotinning hayotlik davrida nikohning bekor etilishidir. Ajralish murakkab soo'ial jarayon bo'lib, qator omillar ta'sirida sodir bo'ladi. Ularga jamiyatda nikohning tutgan o'rni, nikoh turlari, har bir davlatda nikoh va ajralish haqidagi mavjud qonunlar, davlat tomonidan oila mustaxkamligi borasida olib borilayotgan siyosat, ayollarning ijtimoiy hayotda tutgan o'rni, farzandsizlik, oila turmush tarzi, din, urf odatlar, alkogolizm va narkomaniya kabilarni kiritish mumkin. Ushbu omillar ta'sirida jamiyat taraqqiyotining gurlicha bosqichlarida, davlatlarda, xalqlarda va aholi guruhlarida ajralish darajasi turlicha bo'ladi. Ajralish jarayonini o'rganishda qator koeffitsientlardan foydalaniladi.

Ajralishning umumiy koeffitsienti ma'lum davrdagi ajralish sonini shu davrdagi aholini o'rtacha soniga nisbatini ifodalaydi, va promileda belgilanadi.

$$a = \frac{A}{P} \cdot 1000$$

A - ma'lum davrdagi ajralish soni.

P - o'rganilayotgan davrdagi aholining o'rtacha soni.

Shuningdek, ajratishning yosh guruhlari koeffitsienti (ma'lum yosh guruhlari erkaklar va ayollarda sodir bo'lgan jami ajralishlar sonini shu yosh guruhidagi jami erkaklar va ayollarga nisbatan); ajralishning maxsus koeffitsienti (ma'lum yosh guruhida erkaklar yoki ayollarda sodir bo'tlgan jami ajralishlar sonini shu yosh guruhidagi oilali erkaklar va ayollarga nisbatan) va nikoh

davomiyligi bo'yicha ajralishning maxsus koeffitsient (nikohda turishning ma'lum davrida ajralganlar sonining ana shu davr boshida qayd etilgan jami nikohlar soniga nisbati) lari ham mavjud bo'lib, ular orqali ajratish jarayonidagi o'zgarishlar mukammal o'rganiladi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *Demografik koeffitsientlarga qanday koeffitsientlarni hisoblash kiradi?*
2. *Demografik jarayonlarga nimalr kiradi?*
3. *Tug'ilishning qanday koeffitsientlari mavjud?*
4. *Tug'ilishning umumiy koeffitsienti nima?*
5. *O'limning qanday koeffitsientlari mavjud?*
6. *Go'daklar o'limi tushunchasiga izoh bering?*
7. *Nikoh nima va uning qanday koeffitsientlari bor?*
8. *Ajralish va uning koeffitsientlarini ayting.*
9. *Tabiiy o'sish nima va unga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?*
10. *B.S.Urhanis va V.A.Borisovlar tomonidan aniqlangan tabiiy o'sishning baholash mezonlari qanday?*

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

1. Anoxin A.A., Jitin D.V. Geografiya naseleniya s osnovami demografii: Uchebnoe posobie. – SPb. Izd-vo SPbGU, 2013. – 307 s.
2. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: «Fan va texnologiya», 2014.-368 b.
3. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. – T.: Tafakkur, 2011. – 159 b.
4. Корылов V.A. Geografiya naseleniya. Uchebnoe posobie. – M.: 1999. – 124 s.

Qo'shimcha adabiyotlar

5. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -Toshkent, 1997.
6. O'zbekiston Davlat Statistika Departamentining 2010 yilga qadar chop etilgan respublika aholisining soni tabiiy o'sishi, migratsiyasi va ijtimoiy taraqqiyotiga oid statistik yilnomalar.
7. O'zbekistonda 1987, 1926, 1939, 1959,1970,1979, va 1989 yillarda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlari.

8. Abdalova Z.T., Tojiev Z.N. Iqtisodiy geografiya. O'quv qo'llanma. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», - 2013. 212 bet.
9. Abdurahmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O'quv qollanma. - T.: Noshir nashriyoti. – 2011.
10. Ata-Mirzaev O.B. Narodonaselenie Uzbekistana. – T., 2009.
11. Axmedov E. O'zbekiston shaharlari mustaqillik yillarida. – T., 2002.
12. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N. Aholi geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
13. Bo'rieva M.R., Egamova D.N. Dunyo aholisi: Rivojlanish jarayonlari (o'quv qo'llanma). – T.: Fan, 2008. – 156 b.
14. Bo'rieva M. R. O'zbekistonda oila demografiyasi. – T., Universitet, 1997. -157 b.
15. Narodonaselenie. Ensiklopedicheskiy slovar. – M., 1994.
16. Ubaydullaeva R.A., Ata-Mirzaev O.B., Umarova N.O. O'zbekiston demografik jarayonlari va aholi bandligi (ilmiy-o'quv qo'llanma). – T., 2006.
17. Simagin Yu.A. Territorialnaya organizatsiya naseleniya. – M.: Izdatelsko-torgovaya korporatsiya “Dashkov i K”, 2004. – 244 s.
18. Soliev A.S., Bo'rieva M.R va boshqalar. Qishloq joylar demografiyasi. – T., 2005. - 140 b.
19. Tojiev Z.N. O'zbekiston aholisi: o'sishi va joylanishi (Monografiya). – T.: «Fan va texnologiya», 2010. – 276 b.
20. Tojiev Z.N. Statistikaning umumiy nazariyasi. – T., 2000.-58 b.
21. Tojiev Z.N. Iqtisodiy va demografik statistika. – T., 2002.-160 b.
22. Soliev A., Nazarov M. O'zbekiston qishloqlari (Qishloq joylar geografiyasi). –T.: 2009.
23. 2014 World Population Data Sheet of the Population Reference Bureau.
24. “Aholi geografiyasi” fanidan o'quv-uslubiy majmua.- 2013.
25. O'zMU ichki tarmog'i.

Elektron manbalar:

1. <http://www.demoscope.ru>.
2. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
3. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
4. <http://www.demography.narod.ru>
5. <http://stat.uz>.
6. <http://ziyo.net>

5-mavzu. Aholining yosh va jinsiy tarkibi

R E J A:

1. *Aholi soni.*
2. *Aholining jinsiy tarkibi.*
3. *Aholining yosh tarkibi.*

Tayanch iboralar: *demografik tarkib, real aholi soni, doimiy aholi soni, jinsiy tarkibi, yosh tarkibi.*

1. Aholi soni.

Aholi soni - ma'lum hudud yoki aholi guruhidagi kishilarning miqdoriy ifodasidir. Demografiyada aholi soni, eng umumiy va asosiy ko'rsatkich bo'lib, aniq bir davrdagi aholi miqdorini anglatadi. Statistik manbalarda aholi soni ma'lum bir chisloga (1-yanvar.1 iyul yoki 31 dekabr) keltiriladi. Masalan, O'zbekeiston aholisi 1991 yil 1 yanvarda 20708,2 mingni, 2000 yil 1 yanvarda esa 24487,7 mingni tashkil etdi. Bu ko'rsatkichlarni butun yil uchun qabul qilib bo'lmaydi, chunki yil davomida, ya'ni 1 yanvardan 31 dekabrga qadar aholi soni tug'ilish va o'lim hisobiga muntazam o'zgarib turadi.

Har bir xudud aholi sonini o'rganganda, uni doimiy (shu hududda doimiy ro'yxatga olingan) va mavjud real (tekshirilayotgan davrda shu hududda ma'lum muddat yashayotgan) aholiga ajratiladi.

Demografik gadqiqotlar olib borishda nazariy aholi soni, hamda mavjud, real aholi sonidan foydalaniladi. Nazariy aholi soni o'zgarmas -stabil, aholi sonidir. Stabil aholi soni lotincha 51a'shz so'zidan olingan bo'lib, doimiy, o'zgarmas degan ma'noni bildiradi. Aholi takror barpo bo'lishining maxsus koffio'ientlarini hisoblaganda stabil aholi sonidan foydalaniladi, turli demografik modellarni tuzganda nazariy aholidan foydalaniladi, ya'ni, o'rganilayotgan davr aholi soni o'zgarmas deb qabul qilinadi.

Real, mavjud aholi soni ma'lum bir ma'muriy xududning, davlatning o'rganilayotgan davrdagi mavjud aholi sonidir. Masalan, O'zbekiston davlatining aholi soni, Farg'ona vodiysining aholi soni va x.k.

Demografik koeffitsientlarni xisoblaganda odatda o'rtacha yillik aholi sonidan foydalaniladi. Chunki demografik jarayon butun yil davomiga ya'ni 1 yanvardan 30 dekabrgacha qadar bo'lgan mudldtga hisoblanadi. Aholi soni esa yuqorida qayd etilgandek yil boshiga- 1 yanvarga olinadi. Ma'lum kalendar yilga o'rtacha yillik aholi soni hisoblash uchun shu, kalendar yilining boshidagi va keyingi kalendar yilning boshidagi aholi soni qo'shilib ikkiga bo'linadi va

o'rganilayotgan yil uchun o'rtacha aholi soni aniqlanadi. Buning uchun 1999 yil 1 yanvardagi va 2000 yil 1 yanvardagi aholi sonlarini qo'shib ikkiga bo'linadi. (R1999+R2000:2)

Aholi soni xaqidagi aniq ma'lumotlar aholi ro'yhati o'tkazish yo'li bilan to'planadi. Aholi ro'yxatlari orasidagi davr uchun, esa har yilgi tug'ilish, o'lim va migratsiya jarayonlarini e'tiborga olgan xolda aholi soni maxsus uslublar yordamida hisoblanadi.

2. Aholining jinsiy tarkibi.

Demografik jarayonlarni o'rganishda aholining yosh-jinsiy, nikoh va oilaviy tarkibi muxim omil xisoblanadi.

Aholining jinsiy tarkibi nikohga kirish va aholining oilaviy tarkibining shakllanishida asosiy demografik zamindir. Demografiyada jinslar munosabatini aniqlashda ikki xil ko'rsatkich qo'llaniladi. 1. Jami aholi tarkibida jinslar salmog'i foiz hisobida. Masalan, 2000 yil O'zbekistonda jami aholi 24582,8 ming kishini tashkil etadi. Ulardan erkaklar 12232,7 va ayollar 12350,1. Ushbu ko'rsatkichlar asosida jami aholi tarkibida erkaklar 49,8 foizni, ayollar esa 50,2 foizni tashkil etishini aniqlash mumkin.

Aholi jinsiy tarkibini o'rganishda aniq ko'rsatkich har 1000ta erkaklarga nisbatan ayollar soni, yoki har 1000 ta ayollarga nisbatan erkaklar soni ifodasidir. Ushbu ko'rsatkich orqali ma'lum hudud jami aholisining va aholi yosh guruhlari (0-9,10-19,20-29...) jinsiy tarkibi o'rganiladi. Misol tariqasida, yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan foydalanib, ayollar sonini erkaklar soniga bo'lamiz va natijani 1000 ga ko'paytiriladi. 2000 yilda O'zbekistonda har 1000 ta ayolga 991 erkak to'g'ri kelar ekan, yoki erkaklar ayollardan kamroq ekan. Ana shunday uslub bilan aloxida yosh guruhlari uchun ham ayollar va erkaklar nisbati aniqlanadi

Aholi yosh tarkibi uch asosiy omil ta'sirida shakllanadi; 1) Yangi tug'ilganlardagi jinsiy nisbat; 2) O'limdagi jinsiy farq. 3) Aholi migratsiyasidagi jinsiy farq.

3. Aholining yosh tarkibi.

Aholining yosh tarkibi-ijtimoiy-iktisodiy va demografik jarayonlarni o'rganish maqsadida aholining yosh guruhlarga bo'tshnishidir. Aholi yosh guruhlari va demografik jarayonlar o'zaro uzviy bog'liq holda shakllanadi. Aholi tarkibida yoshlar (0-9, 10-19, 20 - 29 yoshida) salmog'ining yuqoriligi nikoh va tug'ilish kabi demografik jarayonlarga ijobiy ta'sir etadi. Ayni paytda tug'ilish yuqori bo'lgan hududlarda bolalar, yoshlar salmog'i yuqori bo'ladi. Tug'ilish darajasi past bo'lgan hollarda esa aholi tarkibida qariyalar (60 yosh va undan yuqori) salmog'i yuqori va o'lim hollari ko'proq sodir bo'ladi. Demografik nuqtai nazardan yondashganda aholining bugungi yosh tarkibi kechagi aholi takror barpo bo'lishining natijasi va kelajakdagi demografik rivojlanishning asosi bo'lib xizmat qiladi.

Aholi yosh tarkibini o'rganganda aholining alohida har bir yoshlarga (0,1,2,3,4,5 . . .100 va undan yuqori) besh yillik yosh guruhlariga (10-14 , 15-19...) va uch yirik-yirik guruhlariga (0-14, 15-59, 60 va undan yuqori) ajratiladi.

Aholi yosh tarkibi demografiyada asosiy o'rganish ob'ekti sifatida o'z kelib chiqish va rivojlanishiga ega. Ushbu rivojlanishni quyidagi yo'nalishlarga ajratish mumkina) alohida yosh guruhlar va ularni nisbatlarini statistik tahlili: b) aholi yosh tarkibining shakllanish qonuniyatlari va ularning demografik rivojlanishning omili sifatidagi o'rni: v) aholi yosh tarkibi va ijtimoiy iqtisodiy jarayonlarni o'zaro bog'liqligi.

Aholi sonining o'sib borishida uning yosh tarkibi asosiy omil hisoblanadi. XX asrning o'rtalarida iqtisodiy rivojlangan davlatlarda aholi takror barpo bo'lishi tug'ilish darajasini nisbatan pastligi va aholi umumiy tarkibida bolalar salmog'ining kamligi bilan harakterlanadi. Rivojlanayotgan davlatlarda esa ana shu davrda nisbatan yuqori tug'ilish va aholi tarkibida bolalar salmog'ining yuqoriligi harakterli edi. Tug'ilish yuqori va uni nazorat etish darajasi past bo'lgan sharoitda aholining yosh tarkibi, aholi soni o'sib borishiga bevosita ta'sir etadi.

XX asrning boshlarida shved olimi G.Sundberg tomonidan aholi yosh tarkibining uch turi ajratilgan 1) Progressiv yosh tarkibi-aholi tarkibida bolalar (0-14 yosh) salmog'i yuqori bo'ladi va aholi o'sishiga olib keladi.

2) Statsionar yosh tarkibi-aholi tarkibida bolalar va qariyalar (60 yosh va undan yuqori) salmog'i deyarli teng bo'ladi, bunday yosh tarkibi aholi o'sishida asosiy omil bo'la olmaydi. 3) Regressiv yosh tarkibi-aholi umumiy sonida qariyalar salmog'i bolalarga nisbatan yuqori bo'ladi, aholi takror barpo bo'lishi qisqarib aholining qarish jarayoni ro'y beradi.

Aholining qarish jarayoni-tug'ilishning kamayib ketishi va aholi o'rtacha umr ko'rishi muddatini uzayish hisobiga aholi tarkibida qariyalar (60 yosh va undan yuqori) salmog'ini oshib borishidir.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *Aholi soni nima?*
2. *Aholi sonini o'rganishda uni qanday turlarga ajratiladi?*
3. *Doimiy aholi soni nima?*
4. *Real, mavjud aholi soni deganda nimani tushunasiz?*
5. *Aholining demografik tarkibiy qismlari qaysilar?*
6. *Aholining jinsiy tarkibi nima?*
7. *Aholining yosh tarkibi nima?*
8. *Aholini qanday yosh guruhlariga ajratish mumkin?*

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

26. Anoxin A.A., Jitin D.V. Geografiya naseleniya s osnovami demografii: Uchebnoe posobie. – SPb. Izd-vo SPbGU, 2013. – 307 s.
27. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: «Fan va texnologiya», 2014.-368 b.
28. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. – T.: Tafakkur, 2011. – 159 b.
29. Корылов V.A. Geografiya naseleniya. Uchebnoe posobie. – M.: 1999. – 124 s.

Qo'shimcha adabiyotlar

30. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -Toshkent, 1997.
31. O'zbekiston Davlat Statistika Departamentining 2010 yilga qadar chop etilgan respublika aholisining soni tabiiy o'sishi, migratsiyasi va ijtimoiy taraqqiyotiga oid statistik yilnomalar.
32. O'zbekistonda 1987, 1926, 1939, 1959,1970,1979, va 1989 yillarda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlari.
33. Abdalova Z.T., Tojiev Z.N. Iqtisodiy geografiya. O'quv qo'llanma. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», - 2013. 212 bet.
34. Abdurahnmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O'quv qollanma. - T.: Noshir nashriyoti. – 2011.
35. Ata-Mirzaev O.B. Narodonaselenie Uzbekistana. – T., 2009.
36. Axmedov E. O'zbekiston shaharlari mustaqillik yillarida. – T., 2002.
37. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N. Aholi geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
38. Bo'rieva M.R., Egamova D.N. Dunyo aholisi: Rivojlanish jarayonlari (o'quv qo'llanma). – T.: Fan, 2008. – 156 b.
39. Bo'rieva M. R. O'zbekistonda oila demografiyasi. – T.,Universitet, 1997. -157 b.
40. Narodonaselenie. Ensiklopedicheskiy slovar. – M., 1994.
41. Ubaydullaeva R.A., Ata-Mirzaev O.B., Umarova N.O. O'zbekiston demografik jarayonlari va aholi bandligi (ilmiy-o'quv qo'llanma). – T., 2006.
42. Simagin Yu.A. Territorialnaya organizatsiya naseleniya. – M.: Izdatelsko-torgovaya korporatsiya “Dashkov i K”, 2004. – 244 s.
43. Soliev A.S., Bo'rieva M.R va boshqalar. Qishloq joylar demografiyasi. – T., 2005. - 140 b.

44. Tojiev Z.N. O'zbekiston aholisi: o'sishi va joylanishi (Monografiya). – T.: «Fan va texnologiya», 2010. – 276 b.
45. Tojiev Z.N. Statistikaning umumiy nazariyasi. – T., 2000.-58 b.
46. Tojiev Z.N. Iqtisodiy va demografik statistika. – T., 2002.-160 b.
47. Soliev A., Nazarov M. O'zbekiston qishloqlari (Qishloq joylar geografiyasi). –T.: 2009.
48. 2014 World Population Data Sheet of the Population Reference Bureau.
49. “Aholi geografiyasi” fanidan o'quv-uslubiy majmua.- 2013.
50. O'zMU ichki tarmog'i.

Elektron manbalar:

7. <http://www.demoscope.ru>.
8. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
9. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
10. <http://www.demography.narod.ru>
11. <http://stat.uz>.
12. <http://ziyo.net>

6-mavzu. Aholining irqiy tarkibi. Dunyo aholisining milliy-etnik tarkibi

R E J A:

1. *Dunyo irqi to'g'risida tushuncha*
2. *Aholining irqiy tarkibi*
3. *Dunyo aholisining milliy-etnik tarkibi*
4. *Xalqlar klassifikatsiyasi*
5. *Etnik umumiyliklar*

1. *Dunyo irqi to'g'risida tushuncha*

Odamlar qadim-qadimdan jamoa-jamoa qon qardosh bo'lib yashab kelishgan. Ana shunday birliklarning eng muximi ularning irqiy va etnik birliklaridir. Irq bu odamlarning kelib chiqishi, govda tuzilishi va qiyofasi o'xshash bo'lgan tarixan tarkib topgan hududiy birligidir. Irlarning paydo bo'lishi va odamlar o'rtasidagi irqiy belgi hamda hususiyatlarning kelib chiqishi haqida bir-xilk omillar bo'lib, keng tarqalgani ikkitadir. Antropologlarning bir qismi irqi juda qadimdan vujudga kela boshlagan deb xisoblaydilar. Bu “politsentrizm” nazariyasidir. Ikkinchi guruhi omillari xozirgi zamon kishisi bir markazda vujudga kelgan, keyinchlik odamlar dunyosining turli qismlariga tarqalib ketgan. Bu “monotsintrizm” nazariyasidir. Irqlar xalqlarning asosan tashki ko'rinishiga va undagi farqlarga qarab ajratiladi. Yer sharida uchta katta irq:

yevropoid, mongoloid, va negroid hamda ko'plab aralash irqiy formalar ajratilgan. Uchta irq dunyoning barcha aholisini qamrab ola olmaydi. Ashiy katta irq'larga yaqin xududlarda, har turli irqiy belgilarga ega bo'lgan xalqlar qadimdan yashab kelishgan. Keyingi davrlarda irq'lararo nikohlarning ko'payishi natijasida turli irq'lar o'rtasidagi aralash turlar xam ko'payib bormoqda.

2. *Aholining irqiy tarkibi*

Turli irq'lar o'rtasidagi aralash irq'lar 2 guruhga bo'linadi! **“qadimgi aralash formalar, o'rta asr va yangi davr formalari”**. Endi asosiy katta irq'lar va aralash irq'lar formalarning geografik tarqalishi bilan qisqacha tanishib o'tamiz.

Yevropoid irqi: dunyo aholisining 40% ni o'z ichiga oladi. Bu katta irq hozirgi kunda 3-guruhga **“shimoliy yevropoid, o'rta yevropoid, janubiy yevropoid”** guruhlariga bo'linadi.

1) Shimoliy Yevropada yashovchi shimoliy guruh vakillarining bo'yi novcha, sochi (jingalak) sariq, ko'k ko'zli bo'ladi.

2) O'rta Yevropoid guruhi esa: bu irq vakillarining shimoliy yevropoiddan farqli sochlari silliq, yuz-tuzilishi, gavda tuzilishida keyingi qaydlarda farq yuzaga kelmoqda.

3) Janubiy Yevropa, Shimoliy Afrika, Old Osiyo, Shimoliy Xindistonda yashovchi janubiy guruh vakillarining bo'yi novcha, terisi qorachadan kelgan, sochi qora, ko'xi qora bo'ladi. Balqon yarim oroli xalqlari esa boshi dumaloq. Qora sochli bo'lib, ular ham shu guruhga mansubdir.

“Dilara irqi deb xamyuritiladi”. **Mongoloid irqi:** dunyo aholisining 20%ini o'z ichiga oladi. Mongoloid irqi ham ikki guruhga bo'linadi: Osiyo va Amerika guruh'lari. Osiyo guruh ichida bir-biridan farq qiluvchi tillar bor. Mongoloid irqining Amerika avlodiga Shimoliy va Janubiy Amerikaning tub aholisi **“indetslar”** kiradi. Mongoloid irqining asosiy belgilari: tanasining rangi bug'doy rang, ko'zlari qisq, yonoqlari bo'rtib chiqqan, sochlari to'g'ri bo'lib. Mongoloid irqining Osiyo tarmog'i ham Shimoliy va Janubiy Mongoloid irqiga ajratiladi.

Negroid irqi: Dunyo aholisining 15%ini o'z ichiga oladi. Asosiy irqiy belgilari: Terisini rangi qora, sochlari qora va jingalak, burni keng, lablari qalin. Negroid irqi ham ikki tarmoqqa ajratiladi: Afrika va Okiyaniya tarmoqlari. Ekvatorial irqining Afrika tarmog'iga Sahroi Kabirdan janubda joylashgan yani yashaydigan xalqlar-“negrlar” kiradi. Okiyaniya tarmog'iga esa milonezyaliklar. Yangi Gvineya kakoslari, Avstraliyaning tub xalqlari kiradi.

Aralash irq formalari: Qadimgi aralash irqiy forma yoki tiplarga “efiona” tipi kiradi. Ularning ko'p belgilari Arab'larga o'xshamaydi. Ammo ular negroidlar singari qora tanli. Mongoloid bilan Yevropoid o'rtasidagi qadimgi aralash formalar G'arbiy sibirning janubiy qismida yashaydi. Aralsh irqiy formalarning ikkinchi katta guruhiga o'rta asrlar va yangi davr aralash formalari kiradi. Bunday aralsh formalari tarqalgan hududdan biri o'rta osiyo respublikasidir. Aralash formalar o'z navbatida ikki tipga bo'linadi.

Birinchi tipi: Turon tipi yoki Janubiy Sibir tipi-bu tipga asosan mongoloid irqi belgilari ko'proq bo'lgan, **qozoqlar, qirg'izlar, qoraqolpoqlar** kiradi. Ikkinchi tipi: O'rta Osiyo tipi: bularga yevropoid irqining janubiy avlodiga xos belgilar saqlangan bo'ladi.

Umuman dunyodagi uchta asosiy katta irq orasida juda ko'plab boshqa aralash forma va tiplar vujudga kelgan va vujudga kelmoqda.

3.Dunyo aholisining milliy-etnik tarkibi

Millat – etnosning eng yuksak darajasidir. Millat bo'lishi uchun tili, xududi, umumiyatdodiy faolityati va milliy ong shakllangan bo'lishi kerak.

Ayrim mamlakat yoki butun jaxon aholisining milliy tarkibini aniqlash juda mushkul vazifadir. Turli mamlakatlarda yashovchi xalqlar ro'yxatini tuzish dastlabki bosqichdanoq aholining biror guruhining qandayligini: etnik birlikni ya'ni aloxida halqni tashkil etadigan yoki xalqning bir qismini (etnografik guruhini) yoki birlikning boshqa bir ko'rinishini, masalan davlat siyosiy ko'rinishini tashkil etadimi?" ko'rsatish zarur/ ammo bunday masalalarni hal qilish ko'pincha qiyin bo'ladi. Ko'p hollarda etnografik guruhlar o'ziga xos madaniy va maishiy elementlar tavofut qilibgina qolmay, balki alohida dialektlarda gaplashib, etnik jihatdan o'z-o'zini butunlay boshqacha anglashga ham olib keladi. Qisman ancha yaxshi o'rganilgan xalqlarda (bolgarlar, polyaklar, mazurlar va boshqalarda) ayrim guruhlar yaqin o'tmishda ham rasmiy statistika ma'lumotlariga ko'ra alohida xalq sifatida ajralib kelinar edi.

Jahon mamlakatlarida kansolidatsiya va assimilyayatsiya (korishish) jarayonining keng kulamga avj olish tufayli o'ziga hos utkinchi til va madaniy formali, milliy jihatdan o'z-o'zini anglash kabi etarli, muhum belgili aholi guruhlari mavjuddir.

Binobarin bunday guruhlardan biriga misol qilib, Bochqirdistonda yashovchi tatarlarni ko'rsatishimiz mumkin. Aholining bu qismi hozircha tatar halqini bir bulag'i hisoblanadi.

Xalqlarni sonini aniqlashdagi kiyinchilik esa, jahon aholisini etnostatistik jihatdan etarli rganilmaganligiga bog'liqdir. Hozirgi vaqtda butun jahon mamlakatlari aholi soni ro'yxatga olindi. Biroq bunday ro'yxatlarning kupchiligi aholining milliy tarkibini o'z oldiga maqsad qilib quymagan. Bir qator mamlakatlarda milliy tarkib (yoki til) haqidagi masalaning yo'qligi, aholining etnik jihatdan nisbatan bir hilligiga bog'liqdir. Bunda maskur masala muhum rol o'ynamaydi. Ammo butun dunyo aholisining milliy tarki ini bilish mushkul masala. Bu masalaning mushkulligi jahon aholisini etnostatistik jihatdan etarli urganilmaganligidir. Hatto hozirgi aholi ruyhatlari o'z oldiga avzifa qilib qo;ymaydi. Bunga birqancha sabablar bor ayrim mamlakatlarda ro'yhatlar o'tkazishda milliy mansublik etnik jihatdan nisbatan bir hil bo'ladi. Boshqa hollarda bunday ko'rsatkischning bo'lmasligi mumkin.

Chunki hukmron davrlar mayda millatlar va ular bilan bog'liq bo'lgan milliy muammolar go'yo hal bulgan demokchi bo'ladilar hamda o'z mamlakatlarini yahlit milliy mamlakat sifatida ko'rsatishga intiladilar.

Chet el ro'yhatlarining milliy masala aks etgan ma'lumotlaridan ham foydalanish ancha qiyin. Chunki, ayrim olimlar tomonidan kabul qilingan etnik, terminologiya, hamda etnik umumiylik odatda chet el adabiyotlaridagi terminologiya va tushunchalardan fark qiladi. Masalan ingliz, franso'z yoki ispan tili terminologiyasidan foydalanuvchi kupincha mamlakatlarda «millat» tushunchasi doimo «davlat» tushunchasi bilan tenglashadi, «millat» termini esa davlatga mansublikni bildiradi. Ayrim aholishunos olimlar esa aralashtirib yuboradilar. AQSHda o'tkazilgan aholi ro'yhatlarida millat masalasi irq masalasi bilan aralashtirilgan (oq tanli, negr, amerikalik, indets, hitoy, yapon, filippinlik va boshkalar).

Shuningdek dunyoning barcha qismlarida milliy jinslashish va korshishi jarayonlari keng ko'lamda yoyinganligi e'tiborga olsak, planetamiz aholisini milliy tarkibini aniklashning mushkulligi yanada aniq kurinadi.

Baz quyidagi Horijiy Evropa, Horijiy Osiyo, Afrika, Amerika, Avstraliya va Okeaniya buyicha aholining milliy tarkibi haqidagi ma'lumotlarni keltiramiz.

Horijiy Evropa. Evropa mamlakatlari aholisining milliy tarkibi buyicha 3 guruhga bo'lamiz: 1. Bir millatli davlatlar. 2. Ko'p millatli davlatlar. 3. oralik davlatlar.

Bir millatli davlatlarga Evropada 20dan ortik davlatlar kiradi (Pol'sha, SHvetsiya, Germaniya, Vengriya, Daniya, Porto'g'aliya va boshkalar). Ba davlatlarning har birida o'z asosiy millati halqning 90%ini yoki undan ortigini tashkil etadi.

Ko'p millatli davlatlarga Buyuk Britaniya, Ispaniya, Shveytsariya, Chehiya, Sloveniya, Bel'giya va boshka davlatlar kiradi. Jumladan B. Britaniyaning asosiy millati inglizlardan tashkari, shotlandiyaliklar, irlandlar, yahudiylar va boshka mamlakatlardan kuchib kelgan ko'plab muhojirlar yashaydi.

Ispaniyaning shimoliy-sharqida katalonlar, shimoliy-garbida gelisiyaliklar va shimolida basklar istiqomat qiladi. Bunday misollarni Horijiy Evropaning ayrim boshka mamlakatlarida ham kurish mumkin.

Horijiy Evropaning ko'pchilik mamlakatlarida milliy masala hali ham hal qilinmagan. Evropadagi dunyoning boshqa qismlaridan kuchib kelgan immigrantlar esa ogir ahvolda yashaydi. Fakat mustaqil davlatlardagina teng hukukli hisoblanadi.

Horijiy Osiyo aholisining soni jihatidagina emas ko'p millatligi bo'yicha ham dunyoning boshqa qismlaridan ajralib turadi. Bu erda bir millatli davlatlar juda kam. Bir millatli davlatlarga asosan Yaponiya, Koreya va ayrim arab davlatlarining kiritish mumkin. Arab mamlakatlaridan Iroq, Suriya, Livan, va shuningdek Turkiyada asosiy mamlakatlardan tashkari ko'plab mayda

millatlar yashaydi. Eron – Osiyoda aholisining etnik tarkibi hilma hil bo'lgan mamlakatlardan biridir. Eronda asosiy millat va elatlar (20 dan ortiq xalqlar) yashaydi. Afgoniston, Pokiston, Myanma, Hitoy va Filippin ham ko'p millatli davlatlardir. Osiyoning ko'pchilik mamlakatlarida milliy masala hal qilingan emas. Ayrim xalqlar bir necha davlatlarga bulinib ketgan, masalan kurdarning etnik xududi Turkiya, Eron, Iroq, Suriya o'rtasida bulib olingan balujlar etnik hududi Eron, Afgoniston, Pokiston o'rtasida, Afgonlar, - Afgoniston bilan, bunday misollarni esa ham bir nechtasini keltirish masalan. Bunday hollar esa milliy o'zaro hamkorlikni kiyinlashtiradi va davlatlar o'rtasida munosabatlardaayrim nizolarni keltirib chiqaradi. Kurd va kushtun muammolari milliy masala negizida kelib chiqan va murakkab, keskin siyosiy muammoga aylangan. Hitoyda mayda millatlarga karshi, millatlarni «hitoylashtirish» siyosati yahudiy-arab mojarolari ana shunday muammolardandir.

Afrika aholisining milliy tarkibi o'ziga hos, o'zok davom etgan mustamlakachilik afrikaliklarning ijtimoiy iqtisodiy va madaniy rivojlanishni ancha orqada qoldirdi. Ularning yirik millatlar va elatlarga birlashuviga halgl berdi. Mutahassislar Afrikani aholisini milliy tarkibiga karab 3ta etnik viloyatga bo'ladi:

1. Shimoliy Afrika va qisman shimoliy-sharkiy Afrika. Bu rayonlarda bir biriga yaqin bo'lgan halqlar – arablar va barbarlar yashaydi. Shimoliy Afrikada arab tilida gaplashuvchi bir necha millatlar tarkib topgan. (marokashliklar, tunisliklar, liviyaliklar, misrliklar).

2. Sharkiy va Garbiy Sudan (hududiy jihatdan Sudan tabiiy geografik hududiga to'g'ri keladi). Bu oblastning garbida – atlantika sohilida Fulbevolof , ser'erlar, Gvineya qko'ltigi sohilida – gvineyaliklar, gurlar; Nigeriya va Kamerun davlatlarida – hausa, yoruba, ibo, edo kabi halqlar. Sudan davlati hududida asosan arablar va nilotlar yashaydilar.

3. Tropik va Janubiy Afrikada bir-biriga yaqin tilda gaplashuvchi va madaniyatida ham ko'pincha umumiylikka ega bo'lgan banju halqlari yashaydi.

Afrikada ham ayrim bir butun halqlar turli mamlakatlar o'rtasida bir-biridan siyosiy chegaralar orqali. Masalan, Fulbe halqi Nigeriya, Senegal, Gvineya, Mali, Kamerun, Burkina-Faso, Benin Mavritaniya, Gambiya mamlakatlarida bo'linib yashaydi; Majdito halqi Senegal, Mali, Kotdi-Iuvar, Gambiya, Serra-Leone, Gvineya, Gvineya-Bisau mamlakatlari urtasida yashaydi. Bundan ahvol Afrikada turli elatlar va etnik gruppalarning jipslanishi, millatlar tashkil topishini kiyinlashtiradi.

Afrika aholisining milliy tarkibi haqida gupirganda, bu yerda yashovchi kelgindi. Xalqlarni ham e'tiborga olish zarur. Asosan inglizlar, afrikanerlar, frantso'zlar, portugallar Afrika aholisining 5% ni tashkil qiladi. Ular kit'aning janubida va Zimbabveda yashaydilar va oklar hukmronligiga asoslangan irkqchilik davlatlarini barpo qilganlar. Hozirda ular mustaqil Afrika davlatlariga aylanganlar.

Amerika aholisining milliy tarkibida ko'pchilikni (95%) Evropadan kelganlarining avlodlari va ularning boshqa halqlar bilan aralashuvidan vujudga kelgan halqlar kamrab olgan Amerika aholisini ko'pchilik qismi ingliz va ispan tilida ozroq qismi porto'g'al va boshka tillarda so'zlashadi. Bu erda millatlar, davlatlar chegaralariga qarab ataladi. Masalan, AQSH millati – amerikaliklar, Kanada millati – kanadaliklar deyiladi.

Amerika mamlakatlari aholisi o'z millatlarini davlatlari aholisi o'z millatlarini, davlatlarining nomi bilan; masalan braziliyaliklar, kubaliklar, peruliklar va boshqalar, biroq turli halqlarning aralashishi bir-biridan ancha fark qiladi. Masalan paragvayliklar, peruliklar, boliviyaliklar, ekvadorliklar, gondurasliklar, salvadorliklar, nikaragualiklar va panamaliklar asosan metislardan iborat. Dominikaliklarning ko'pchiligi esa mulatlardir.

Amerikada, shuningdek asosan negrlardan iborat bulgan millatlar ham bor (gaitiliklar, yamaykaliklar va boshqalar). Peru, Boliviya, Ekvador, Meksika aholisining anchagina qismini indeetslar tashkil qiladi.

Avstraliya va Okeaniya aholisini etnik tarkibiga kura mutahassislar ikkita oblastga bo'lishadi: **1) Avstraliya va Yangi Zelandiya davlati.** Bu mamlakatlar aholisining milliy tarkibi bir hil bo'lib, Avstralik – inglizlardan va Yangi Zelandiyaning tub xalqlari juda kam kolgan.

2) Pashneziya, Melaneziya va Mikroneziya orollari. Bu orallardagi aholi etnik qabila-qabila bulib yashaydi. Ularda etnik jinslashish jarayoni Okeaniyaning ayrim katta orallardagina boshlangan. Hozirgi paytda xatlar sifatida jinslasha boshlagan xalqlarga samosliklar, fidjiliklar, gavayliklar va taitiliklarni kiritish mumkin. Odatda butunlay boshka tillarda gaplashuvchi bir necha xalq umumiy knom bilan Yangi Gvineya kanuslari deb ataladi.

Okeaniyaning boshqa kichik orollarida etnik jarayonlar ham past bosqichdaligini ko'rishimiz mumkin.

O'zbekiston ko'p millatli respublika.

Nisbatan sanoatlashgan viloyat va shaharlarda mahalliy halqlardan tashkari boshqa millat vakillari ham ko'p (Toshkent, Navoiy viloyatlari, Toshkent, Chirchik, Angren, Olmalik, Zarafshon, Fargona va boshqalar), Horazm viloyati aholisi bir millatli – deyarli 95% aholi o'zbeklardan iborat. O'zbeklarning hissasi Toshkent shahri va viloyati hamda Qoraqolpog'iston respublikasida kamroq Qoraqolpoqlar asosan Qoraqolpog'iston Respublikasida yashaydi. Tojiklar Samarqand, Namangan, Surhandaryo, Farg'ona, Buhoro viloyatlarida yashaydi. Qozoqlar Qoraqolpog'istonda, Navoiy va Toshkent viloyatlarida, Kirg'izlar Jizzax, Toshkent, Andijon viloyatlarida, Turkmanlar Surhandaryo, Qashqadaryo, Qoraqolpog'istonda joylashgan. Bulardan tashkari respublikamizda ukrain, tatar, koreys, boshkird, arman, ozarbayjon va boshka millat vaqillari yashaydi.

Hozirda o'zbeklar jami aholining 78,4% ini tashkil etmoqda.

Mavzuga oid qisqacha ma'lumotlar.

Halqlar soniga kura: Hindiston, Indoneziya 150 halq, Filippinda – 100ta, Vetnam – Hitoy – 50, Eron, Afg'oniston, Myanma, Tayland – 30ta.

Asosiy millati 95%ni tashkil etadigan mamlakatlar:

Islandiya, Irlandiya, Norvegiya, Daniya, Polsha, Germaniya; Yaponiya, KHDR, Koreya respublikasi, Bonglad, Mugul, Armon, Yaman, Omon, Katar; Misr, Liviya, Somali, Madagaskar, Janubiy Afrika davlatlari.

Asosiy millati 70-95%ni tashkil etgan davlatlar:

B. Britaniya, Frantsiya, Islandiya, Finlyandiya, Rumina, Jazoir, Marokash, Zimbabve, Mavritaniya, Botovana, Suriya, AQSH, Avstraliya, YAngi Zelandiya, O'zbekiston, Turkmaniston, Ozorbayjon, Tojikiston. O'zbekistonda 78,4% tashkil etadi.

70% dan kam bulgan mamlakatlar:

Eron, Afg'oniston, Gruziya, Qirg'iziston, Qozog'iston, Pokiston, Malayziya, Laos, Markaziy, Sharqiy, Janubiy Afrika mamlkatalari.

4.Xalqlar klassifikatsiyasi

Dunyo aholisi juda ko'p etnik birliklardan tarkib topgan. Sayyoramizda 200 dan ortiq millat va elatlar mavjud.

Xalqlarni o'rganish uchun ularni ma'lum xususiyatlariga qarab klassifikatsiyalash, guruhlariga ajratish mumkin. Xalqlarni har xil xususiyatlari va ko'rsatkichlariga qarab quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Dunyo aholisni soniga ko'ra klassifikatsiyalash. V.V.Pokshishevskiy xalqlarni soniga ko'ra quyidagi guruhlariga ajratgan:

- 100 mln. kishidan ortiq xalqlar (xitoylar, amerikaliklar, ruslar, hindlar, yaponlar);
- 50 mln. dan ortiq 100 mln. gacha bo'lgan xalqlar (braziliyaliklar, nemislar, bengallar, italyanlar, bixarliklar);
- 10 mln.dan 50 mln.gacha bo'lgan xalqlar;
- 1 mln.dan 10 mln. gacha bo'lgan xalqlar;
- 1 mln.dan kam bo'lgan xalqlar.

2. Xalqlarni hududiy joylashuviga ko'ra guruhlashtirish. Har bir xalq o'ztning etnik hududiga ega bo'ladi, ana shu hududda u moddiy va ma'naviy madaniyatini yaratadi, tabiatdan foydalanishning o'ziga xos usullarini ishlab chiqadi va h.k. Hududiy jihatdan yaqin bo'lgan va uzoq davrlar mobaynida bir-biri bilan mustahkam aloqa qilib yashagan xalqlarda xo'jalik yuritish shakllari, turmush, madaniyat va din odatda bir-biriga o'xshash va ayrim hollarda bir xil bo'ladi.

Mana shu belgi va hususiyatlari jihatdan o'xshash bo'lgan hududlar – tarixiy-etnografik oblastlar deb ataladi. Ular bir necha hududlardan iborat:

1. *G'arbiy yevropa*

2. *O'rta Osiyo*

3. *Lotin Amerikasi*

4. *Okeaniya.*

3. Xalqlarni ijtimoiy – xo'jalik jihatdan guruhlashtirish. Ko'proq tarixiy xarakterga ega. Chunki, bu tipga kiruvchi «dehqon xalqlar», «chorvador xalqlar», «ovchi xalqlar» tushunchalari asosan o'tmish davrlarga xos bo'lib, hozir o'z ahamiyatini yo'qotib bormoqda.

4. Xalqlarni lingvistik guruhlashtirish. Xalqlarni tiliga qarab guruhlarga ajratishda bir-biriga yaqin bo'lgan qardosh tillar oilalarga birlashtiriladi, ular esa, o'z navbatida tarmoqlarga ajratiladi.

Lingvistik guruhlashtirish – xalqlarni tiliga qarab guruhlarga ajratishda bir-biriga yaqin bo'lgan qardosh tillar oilalarga birlashtiriladi, ular esa o'z navbatida guruhlarga yoki tarmoqlarga ajratiladi.

Dunyo xalqlarini lingvistik jihatdan quyidagi til oilalariga birlashtiriladi: 1. Hind-Yevropa oilasi. AQSh hududlarida, Karib dengizi havzasida, Meksika, Venesuellada, Kolumbiyaning Shimoli-Sharqida, Peru, Chili, Argentina, Braziliyaning janubi-g'arbida, Hindiston, Pokiston, Gayana, Sharqiy yevropa, Afg'oniston, Eron, Avtraliyaning Janubi-g'arbida, yevropaning katta qismi, Shimoliy va Janubiy Amerika, Shimoliy Hindiston xalqlari, jami 2,5 mlrd. bo'lgan 150 mln. xalq so'zlashadi.

1. Hindevropa oilasi.
2. Afrosiyo oilasi.
3. Kartvel oilasi.
4. Dravid oilasi.
5. Ural-Yukagir oilasi.
6. Eskimos – Alvut oilasi.
7. Oltoy oilasi.
8. Nivxlar oilasi.
9. Chukotka – Kamchatka oilasi.
10. Niger – Nardofan oilasi.
11. Nil-Sahroi Kabir oilasi.
12. Koison oilasi.
13. Basklar oilasi.
14. Burishlar oilasi.

16. Xetlar oilasiga Rossiyaning shimoliyadagi xalqlar kiradi.
17. Santibet oilasi.
18. Avstro-osiyo oilasi (Vetnam, Kombadja hudularida).
19. Xaratay oilasiga Laos, Tailand, Vetnam davlatining shimoli, qisman Myanma davlatlarida yashovchi xalqlar kiradi.
20. Mayya-Yava oilasi – Laosning shimoliy qismi, qisman Xitoyda, Sharqiy va Janubi-sharqiy Osiyo, Tibet, Laos, Birma xalqlari.
21. Avtsroneziya oilasi.
22. Papuas oilasi – Yangi Gvineya, Timor orollari hududlaridagi xalqlar.
23. Avtraliya oilasi – Avstraliya markazidagi xalqlar.
24. Nadene oilasi (Kanada, AQSh davlatlari).
25. Shimoliy Amerika oilasi – Kanada. Meksikaning sharq va Gvatemaladagi xalqlar.
26. Markaziy Amerika oilasi (Meksika, AQSh).
27. Chibchapaes oilasi (Panama, Gonduras, Gayana).
28. And oilasi (Chili).
29. Ekvatorial Tukanaon oilasi – Bariziliya, Boliviya, Kolumbiyaning janubi, Paragvay, Argentinaning shimolidagi xalqlar.
30. Jepano-Karib oilasi – Braziliya, Venesuellaning janubiy qismi, Peruning sharqidagi xalqlar.

5. Etnik umumiyliklar

Kishilarning qadim zamonlarda vujudga kelgan umumiyliklari etnik birliklardir. Kishilarning eng qadimiy etnik – birligi – urug' kategoriyasidir. Bu kategoriya asosan ibtidoiy jamoa tuzimida vujudga kelib odamlarning qon qardonligiga asoslangan edi. Hozirgi davrda faqat Osiyo, Afrika va Amerikada urug'chilik uchraydi.

Odamlar etnik birligining ikkinchi yuqoriroq bosqichi – qabiladir. Urug'larning qabilalarga aralashuvi ham kishilarning ibtidoiy jamoa tuzimiga xos umumiyligidir. Dastlabki qabilalarni bir necha urug' birlashtirar, ular o'zaro dual ekzogamiya asosida bog'langan bo'lar edilar. Urug' va qabilalar kategoriyalaridan keyin elat kategoriyalari vujudga kelgan. Elat – urug' va qabila birliklariga nisbatan yuqoriroq bosqichdir. Elat birligi asosan feodalizm jamiyati davrida ba'zan esa quldorlik davridayoq tashkil topa boshlagan.

Elat kishilarning millatdan oldingi tarixiy birligidir. Elatlarning o'z nomlari, tili umumiy madaniyat va psixik xususiyatlari tarkib topa boradi. Elatlar xududiy umumiylikka ega bo'lib ma'lum darajada iqtisodiy aloqalar qila boshlaydi. Bu belgilar millatlardagi singari hali yaxshi

taraqqiy etgan emas, albatta. Elatlarning tashkil topishida feodalizm davriga xos proses davlatlarning tashkil topishi ham ma'lum rol o'ynagan, ammo ayrim elatlarning hududiy joylashuvi ba'zi xollarda davlatlarning chegaralariga to'g'ri kelavermas edi. Kapitalizmning taraqqiy etishi bilan elatlar millatlarning vujudga kelishi va tashkil topishida ba'za bo'lib xizmat qiladi. Ammo bu xolda ham chegara to'g'ri kelishi shart emas. Masalan, bitta elat bir necha millatlarning tashkil topishi uchun ba'za bo'lib xizmat qilishi yoki aksincha bir necha elatlarning birlashuvidan bitta millat vujudga kelishi mumkin.

Millat ma'lum xududda yashovchi odamlarning sotsial etnik birligi bo'lib, kishilar umumiylikning kapitalizmga xos formasidir. Yuqorida ko'rib o'tilgan etnik birlik kategoriyalaridan millat shu bilan farqlanadiki, millatlarda xududiy birlik iqtisodiy va madaniy aloqalar mustaxkam o'rin oladi, yagona milliy til tashkil topadi, milliy ong rivojlangan bo'ladi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *Irq deganda nimani tushunasiz?*
2. *Irqlar yuzaga kelishi to'g'risida qanday nazariyalar mavjud?*
3. *Asosiy irqlar nechta?*
4. *Dunyoda eng keng tarqalgan irq qaysi?*
5. *Yevropoid irqining qanday tarmoqlari mavjud?*
6. *Negroid irqining irqiy belgilarini izoxlang.*
7. *Mongoloid irqi tarqalgan hududlar.*
8. *Mongoloid irqining irqiy belgilari qanday?*
9. *Dunyo aholisining necha % I negroid irqiga mansub?*
10. *Aralash irqlar necha guruhga bo'linadi?*
11. *Aholini milliy tarkibini aniqlash haqida gapiring.*
12. *Horijiy Evropa mamlakatlari milliy tarkibi buyicha necha guruhga bulinadi?*
13. *Evropadagi kup millatli davlatlarni sanang.*
14. *Evropadagi bir millatli davlatlarga kaysi davlatlar kiradi?*
15. *Horijiy Osiyodagi muammo bulib kelayotgan milliy masalalar to'g'risida nimalarni bilasiz?*
16. *Afrika aholisi milliy tarkibiga qarab necha guruhga bulinadi?*
17. *Oq tanli kishilar asosan Afrikaning qaysi qismida yashaydi?*
18. *Amerikada millatlar nimalarga asoslanib nomlanadi?*
19. *Amerikada asosiy millati negrlar, mulatlar bulgan davlatlarni ayting.*
20. *Avstraliya va Okeaniya aholisi etnik tarkibiga kura necha guruhga bulinadi?*
21. *O'zbekiston milliy tarkibiga kura qanday respublika ekanligini izohlang.*
22. *Dastlabki etnik birlik nima?*

23. *Hozirda urug'chilik qaysi qit'alarda oz bo'lsada saqlanib qolgan?*
24. *Etnik birlikni ikkinchi bosqichi nima?*
25. *Dastlabki qabilalarni bir necha urug'lar birlashtirar, ular o'zaro nima asosida bog'langan bo'lar edi?*
26. *Urug' va qabiladan keyingi etnik birlik qanday ataladi?*
27. *Elat birligi qaysi davrlarda tashkil topgan?*
28. *Elat nima?*
29. *Millat nima?*
30. *Urug', qabila, elat-bu birliklardan millatning farqi nimada?*
31. *Xalq tushunchasini izohlang?*

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

51. Anoxin A.A., Jitin D.V. Geografiya naseleniya s osnovami demografii: Uchebnoe posobie. – SPb. Izd-vo SPbGU, 2013. – 307 s.
52. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: «Fan va texnologiya», 2014.-368 b.
53. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. – T.: Tafakkur, 2011. – 159 b.
54. Корылов V.A. Geografiya naseleniya. Uchebnoe posobie. – M.: 1999. – 124 s.

Qo'shimcha adabiyotlar

55. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -Toshkent, 1997.
56. O'zbekiston Davlat Statistika Departamentining 2010 yilga qadar chop etilgan respublika aholisining soni tabiiy o'sishi, migratsiyasi va ijtimoiy taraqqiyotiga oid statistik yilnomalar.
57. O'zbekistonda 1987, 1926, 1939, 1959,1970,1979, va 1989 yillarda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlari.
58. Abdalova Z.T., Tojiev Z.N. Iqtisodiy geografiya. O'quv qo'llanma. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», - 2013. 212 bet.
59. Abdurahnmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O'quv qollanma. - T.: Noshir nashriyoti. – 2011.
60. Ata-Mirzaev O.B. Narodonaselenie Uzbekistana. – T., 2009.
61. Axmedov E. O'zbekiston shaharlari mustaqillik yillarida. – T., 2002.

62. Boʻrieva M.R., Tojiev Z.N. Aholi geografiyasi. Maʼruzalar matni. – T., 2000.
63. Boʻrieva M.R., Egamova D.N. Dunyo aholisi: Rivojlanish jarayonlari (oʻquv qoʻllanma). – T.: Fan, 2008. – 156 b.
64. Boʻrieva M. R. Oʻzbekistonda oila demografiyasi. – T.,Universitet, 1997. -157 b.
65. Narodonaselenie. Ensiklopedicheskiy slovar. – M., 1994.
66. Ubaydullaeva R.A., Ata-Mirzaev O.B., Umarova N.O. Oʻzbekiston demografik jarayonlari va aholi bandligi (ilmiy-oʻquv qoʻllanma). – T., 2006.
67. Simagin Yu.A. Territorialnaya organizatsiya naseleniya. – M.: Izdatelsko-torgovaya korporatsiya “Dashkov i K”, 2004. – 244 s.
68. Soliev A.S., Boʻrieva M.R va boshqalar. Qishloq joylar demografiyasi. – T., 2005. - 140 b.
69. Tojiev Z.N. Oʻzbekiston aholisi: oʻsishi va joylanishi (Monografiya). – T.: «Fan va texnologiya», 2010. – 276 b.
70. Tojiev Z.N. Statistikaning umumiy nazariyasi. – T., 2000.-58 b.
71. Tojiev Z.N. Iqtisodiy va demografik statistika. – T., 2002.-160 b.
72. Soliev A., Nazarov M. Oʻzbekiston qishloqlari (Qishloq joylar geografiyasi). –T.: 2009.
73. 2014 World Population Data Sheet of the Population Reference Bureau.
74. “Aholi geografiyasi” fanidan oʻquv-uslubiy majmua.- 2013.
75. OʻzMU ichki tarmogʻi.

Elektron manbalar:

13. <http://www.demoscope.ru>.
14. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
15. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
16. <http://www.demography.narod.ru>
17. <http://stat.uz>.
18. <http://ziyo.net>

7-mavzu. Dunyo aholisining diniy tarkibi

Reja:

1. Dinni ijtimoiy xodisa sifatida geografik jixatdan oʻrganishning ahamiyati.
2. Urugʻ-qabila dinlar va ularning mazmuni
3. Dunyo, mamlakat va maxalliy dinlar.
4. Dinlarning xududiy taqsimlanishi va rivojlanish xususiyatlari.

1. Dinni ijtimoiy xodisa sifatida geografik jixatdan o'rganishning ahamiyati.

Din insoniyat ma'naviy hayotining tarkibiy qismidir. O'zbekiston Respublikasida ziyolilar oldiga ma'naviy barkamol insonni shakllantirish vazifasi qo'yilgan bir paytda din masalasini chetlab o'tish mumkin emas. Mazkur masalani hal etishda ilgari dinga agressiv hujum etish uslubining salohiyatsizligi hammaga ochiq-oydin. Lekin keyingi paytda paydo bo'lgan diniy bo'lmagan masalalarni diniy deb atash, har qanday, hatto bir-biriga zid bo'lgan, fikrlarni tahlil qilmasdan turib maqtash uslubi ham o'zini oqlamaydi. Demak, ushbu masalaga printsiplial, professional, ilmiy yondashuv darkor.

Din e'tiqod hamdir, bu esa har bir kishining shaxsiy ishi. Lekin shaxsni har qanday missioner tashkilotlar ixtiyoriga ham tashlab qo'yib bo'lmaydi. Ozod jamiyatda har bir inson o'z shaxsiy pozitsiyasini belgilab olishi uchun unga har tomonlama, boy, ob'ektiv-ilmiy ma'lumot zarur. Bunday ma'lumot entsiklopedik xarakterda bo'lmog'i, bironing g'arazli sharhisiz asl matnlar shaklida bo'lsa, maqsadga muvofiqdir.

Din ta'rifi. Din so'zi arab tilidan olingan bo'lib, uning lug'aviy ma'nosi «ishonch, e'tiqod»dir. Istilohiy ma'nosi lotin tilidagi «religion» so'zi bilan mos keladi.

Din tabiat, jamiyat, inson va uning ongi, yashashdan maqsadi hamda taqdiri insoniyatning bevosita qurshab olgan atrof-muhitdan tashqarida bo'lgan, uni yaratgan, ayni zamonda insonlarga to'g'ri, haqiqiy, odil hayot yo'lini ko'rsatadigan va o'rgatadigan ilohiy qudratga ishonch va ishonishni ifoda etadigan maslak, qarash, ta'limotdir.

Din muayyan ta'limotlar, his-tuyg'ular, toat-ibodatlar va diniy tashkilotlarning faoliyatlari orqali namoyon bo'ladi. U olam, hayot yaratilishini tasavvur qilishning alohida tariqasi, uni idrok etish usuli, olamda insoniyat paydo bo'lgandan to bizgacha o'tgan davrlarni ilohiy tasavvurda aks etishidir. Din komil insonni tarbiyalashda asosiy tarbiyalovchi qudratga ega bo'lgan ma'naviy-axloqiy kuchdir.

Din asli nima ekanligi turlicha izohlansa-da, umumiy nuqtai nazar shuki, din ishonmoq tuyg'usidir. Ishonmoq tuyg'usi insoniyatning eng teran va ruhiy-ma'naviy ehtiyojlaridandir.

Hozirgi kunda din tipologiyasida dinlarning quyidagicha tasniflari mavjud:

- tarixiy-geografik jihatga ko'ra;
- etnik jihatga ko'ra;
- e'tiqod qiluvchilarining soniga ko'ra;
- hozirgi davrda mavjudligi jihatidan (tirik va o'lik diniy tizimlar) va h.k.

I. **Tarixiy-geografik tasnif.**

1) O'rta yer dengizi havzasi dinlari:

- a) grek;
- b) Rim;
- v) ellinistik;

2) Qadimiy Yaqin va O'rta SHarq dinlari:

- a) Misr;
- b) SHumer;
- v) Akkad;
- g) g'arbiy-somiy;
- d) islomgacha arablar dinlari;

3) Yaqin va O'rta SHarqning payg'ambarli dinlari:

- a) zardushtiylik;
- b) yahudiylik;
- v) xristianlik;
- g) manixeizm;
- d) islom;

4) Hindiston dinlari:

- a) vedalar dinlari;
- b) hinduizm;
- v) hind buddizmi (teravada, maxayana);
- g) jaynizm;

5) SHarqiy va Janubi-SHarqiy Osiyo dinlari:

- a) SHri-Lanka, Tibet, Janubi-SHarqiy Osiyo havzasi buddizmi;
- b) Xitoy dinlari (daosizm, konfutsiychilik, buddizm maktablari);
- v) Koreya va Yaponiya dinlari;

6) Amerika hindulari dinlari:

- a) toltek va atsteklar dinlari;
- b) inklar dinlari;
- v) mayyalar dinlari.

II. Etnik tasnif.

1) **urug'-qabila dinlari** – totemistik, animistik tasavvurlarga asoslangan, o'z urug'idan chiqqan sehrgar, shaman yoki qabila boshliqlariga sig'inuvchi dinlar. Ular millat dinlari va jahon dinlari ichiga singib ketgan bo'lib, hozirda Avstraliya, Janubiy Amerika va Afrikadagi ba'zi qabilalarda saqlanib qolgan;

2) **millat dinlari** – ma’lum millatga xos bo’lib, boshqa millat vakillari o’ziga qabul qilmaydigan dinlar. Ularga yahudiylilik (yahudiy millatiga xos), hinduizm (hindlarga xos), konfutsiychilik (xitoy millatiga xos), sintoizm (yaponlarga xos) kiradi;

3) **jahon dinlari** – dunyoda eng ko’p tarqalgan, kishilarning millati va irqidan qat’i nazarda tutilgan e’tiqod qilishlari mumkin bo’lgan dinlar. Ular safiga odatda buddizm, xristianlik va islom dinlarini kiritadilar.

Bundan tashqari dinlar ta’limotiga ko’ra monoteistik – yakkaxudolik (yahudiylilik, islom) va politeistik – ko’pxudolik (hinduizm, konfutsiychilik) dinlari va h.k.ga bo’linadi.

2. Urug’-qabila dinlar va ularning mazmuni.

Totemizm. «Totem» so’zi SHimoliy Amerikada yashaydigan Ojibva qabilasi tilida «uning urug’i» ma’nosini anglatadi va mohiyatan «odamning hayvonot yoki o’simlikning muayyan turlariga qarindoshlik aloqasi bor», deb e’tiqod qilishlik ehtimol, ma’lum bir jamoaning avvalda asosiy oзуqa manbaini tashkil qilgan hayvon yoki o’simlikka nisbatan e’tibor keyinchalik vujudga kelgan qabilaning diniy tasavvurlarining asosiy shakllaridan biriga aylangan bo’lishi mumkin. Urug’dosh guruhlar o’zlarini umumiy belgilari va totemlari bo’lgan hayvon yoki o’simlikdan kelib chiqqan deb bilar edilar. Totemlarga bunday e’tiqod uzoq o’tmishga tegishlidir, ularning mavjud bo’lganligini faqat qadimgi rivoyatlarga tasdiqlaydi. Masalan, hozirgacha Avstraliya aborijenlari orasidan bu xususda afsonalar saqlanib qolgan.

Animizm (lotin tilida «anima» – «ruh», «jon» ma’nolarini anglatadi). Animizm – ruhlar mavjudligiga ishonch, tabiat kuchlarini ilohiylashtirish, hayvonot, o’simlik va jonsiz jismlarda ruh, ong va tabiiy qudrat borligi haqidagi ta’limotni ilgari suruvchi ilk diniy shakllardan biri. Ilk animistik tasavvurlar qadim o’tmishda, ehtimol, totemistik qarashlar paydo bo’lgunicha, oilaviy jamoalarning shakllanganicha vujudga keldi.

SHamanizm («shaman» so’zining tungus tilidagi ma’nosi – «sehrgar»). Sehrgarlik (afsun, magiya) real natijalar olish uchun ilohiy kuchlarga ta’sir etish maqsadida amalga oshiriladigan rituallar – urf-odatlar majmuasidir. U totemizm va animizm bilan bir vaqtda paydo bo’lib, unga ko’ra uning vositasida kishilar o’z *totemlari*, ota-bobolarining ruhlari bilan xayolan bog’lanishni amalga oshirib kelganlar. SHamanizm qadim o’tmishda paydo bo’lib, minglab yillar davomida saqlanib kelgan va tabiiyki, muntazam rivojlanib borgan. Odatda, afsungarlik urf-odatlari bilan maxsus odamlar – shamanlar, afsungarlar shug’ullanganlar. Ular orasida, ayniqsa, ayollar ko’p o’rinni egallaganlar. Bu shamanlar, afsungarlar jazavali va asabiy kishilar bo’lib, odamlar ularning ruhlari bilan muloqotda bo’la olishlariga, ularga jamoaning orzu niyatlarini ruhlarga yetkazish, ularning irodasini talqin qilish qobiliyatiga ega ekanligiga chuqur ishonganlar. SHamanlar, odatda,

ma'lum harakatlar: ovoz chiqarish, ashula aytish, raqsga tushish, sakrash yo'li bilan nog'oralar va qo'ng'iroqlar ovozlari ostida jazavaga tushib, o'zini yo'qotish, jazavaning yuqori nuqtasiga yetish bilan afsungarlik qilishgan. Tomoshabinlar ham ba'zan o'zlarini yo'qotar darajaga yetib, marosim ishtirokchisiga aylanib qolishar edi. Marosim oxirida shaman hech narsani eshitmay, ko'rmay qolar, uning ruhlar dunyosi bilan muloqoti xuddi shu holatda amalga oshadi deb hisoblanardi.

Fetishizm («fetish» so'zi fr. *fétiche* – «but», «sanam», «tumor» ma'nosidagi so'zni anglatadi). Mohiyati tabiatdagi jonsiz predmetlarga sig'inishdir. Unga ko'ra alohida buyumlar kishini o'z maqsadiga erishtirish, ma'lum voqea-hodisalarni o'zgartirish kuchiga ega. Fetish ham ijobiy, ham salbiy ta'sir etish kuchiga ega.

Fetishizm yog'och, loy va boshqa materiallardan yasalgan buyumlarning paydo bo'lishi bilan bir paytda shakllangan. Bu butlarda va tumorlarda jamoalar g'ayritabiiy dunyodan keladigan ilohiy qudratning timsolini ko'rdilar.

Hinduizm juda murakkab dindir. U bir tomondan yirik ijtimoiy tashkilot, ikkinchi tomondan turli dinlar qorishmasidir. Ijtimoiy tashkilot sifatida kastachilik asosiga qurilgan. Ma'lumki, mil. av. VI asrda Hindistonda buddizm dini vujudga keldi. U braxmanizmdagi bir necha jihatlarni qabul qilgan bo'lsada, kasta ta'limotini inkor etdi. O'sha davrda Hindistondagi kasta tuzumini saqlab qolishga, braxmanizm dinini isloh qilib, qayta tiklashga harakat boshlandi. Bu harakat braxmanizm bilan buddizm o'rtasidagi kurashni ifodalovchi hinduizm edi.

Bu din, asosan, Hindistonda tarqalgan bo'lib, mamlakat aholisining 83%, ya'ni 650 mln. kishi shu dinga e'tiqod qiladi. Hinduizm e'tiqod qiluvchilar soni jihatidan jahonda uchinchi o'rinda turadi. Barcha hinduistlarning soni 700 mln.ni tashkil etadi. Yirik jamoalar Bangladeshda (12 mln.), Indoneziyada (3,6 mln.), SHri Lankada (3 mln.), Pokistonda (1,5 mln.), Malayziyada (1 mln.), AQSHda (0,5 mln.), Butanda (0,3 mln.) mavjud. Hinduizm uni qabul qilmoqchi bo'lganlarga qo'yadigan birinchi va asosiy shart Hindistondagi kasta tuzumini qabul qilishdir.

Diniy qorishma sifatida hinduizm *oriylargacha* bo'lgan dinlar, hind-skif jamoalarining ibtidoiy diniy tasavvurlarini va qadimgi braxmanlarning buddizm bilan aralashgan qadimiy urf-odatlarini o'zida mujassam qilgan.

SHunisi qiziqki, hinduizm o'zining asosi hisoblanadigan vedizm va braxmanizmdan tashqi ko'rinishda farqlanadi. Unda yangi braxmanizm dinlari, to'g'rirog'i, oqimlari mujassamdir. Ularning barchasini umumiy jihatlarga qarab bir guruhga jamlash mumkin: tushuncha va qonunlarning asl manbai bo'lgan vedalarning muqaddasligi; *guru* (pir, ustoz)ning tan olinishi; muqaddas joylarga ziyoratga borish; sanskritning muqaddas til ekanligi; va nihoyat, sigirning muqaddas ekanligi. Bu besh qoida yoki aqida umum tomonidan tan olingan bo'lsa-da, ko'p sonli e'tiqod qiluvchilar orasida o'ziga yarasha farq va o'ziga xoslik kasb etgan.

Hinduizmda keyingi davrda vedalardan tashqari xalq og'zaki ijodi namunalari, jumladan, «Maxabxarata» ham muqaddas yozuvlar qatoriga qo'shilgan. Hinduizm ham braxmanlar asosiy o'rinni egallaydi. SHuning uchun ham mazkur adabiyotlarning ko'pchiligi braxmanlar tomonidan yaratilgan. Ular eski aqidalarning zamon talabiga javob bermasligini ko'rib, yangi qonun qoidalarga mos ravishda turli oqimlarni yuzaga keltirdilar. Ular shu yo'l bilan o'z raqiblari hisoblangan buddistlarga qarshi kurash olib bordilar.

Hinduizm braxmanizmdan katta farq qiladi. Unda Maxabxarata va boshqa she'riy matnlar qadimgi sanskrit tilidan zamonaviy hind tiliga tarjima qilinib, muqaddasligi jihatidan asl matni bilan bir xil hisoblanadi. Hinduizm ta'limotiga ko'ra, braxmanlar nafaqat oliy tabaqa vakillaridan, balki oddiy xalq ichidan, hatto ayollardan bo'lishi ham mumkin.

Hinduizm *trimurti* (uchlik) – Braxma, Vishnu, SHiva xudolari asosiy xudolar sanalib, Braxma ularning eng kattasi – dunyoni yaratgan xudo hisoblanadi. Biroq, hinduizm faqatgina Vishnu va SHivagagina sig'inadilar. SHunga binoan, hinduizm ikki asosiy oqimga bo'linadi: SHivaga sig'inuvchilar va Vishnuga sig'inuvchilar.

SHiva oddiy xalq ommasi – kambag'allarning ilohiyati hisoblanadi. U Rigvedaning birinchi nusxalarida Rudra nomi bilan zikr etilgan. Atxarvavedada Rudraning roli oshib boradi. Yajurvedada Rudra Agni timsolida berilgan. U Ishana, Ishvara, Maxadeva (buyuk xudo) nomlari bilan ham ataladi.

Hindistonda shivaizmning o'n uchga yaqin asosiy oqimlari mavjud. SHivachilar orasida asosiy oqim sifatida *tridandinalar* (uch tayoqlilar) va *smartlar* (*smriti* so'zidan – *haqqoniy rivoyatlar*)ni aytib o'tish mumkin. *Tridandinalarning* markazi Varanasi bo'lib, unda tarkidunyochilikda hayot kechiradilar. *Smartlarning* bir qismi rohiblikda, yana bir qismi – dunyoviylik holatida yashaydilar. Ushbu oqimlarning har ikkalasi ham faqat braxmanlarnigina o'z saflariga qabul qiladilar. *Dandilar*, ya'ni zohidlar oriylarga xos bo'lmagan ba'zi marosimlarni o'tkazadilar. Jumladan, shu oqimga kirayotgan paytda oyoqlarining pastki qismidan qon chiqaradilar. O'lganlarni yerga dafn qiladilar yoki muqaddas daryolardan biriga topshiradilar. SHivaizmning katta oqimlaridan yana biri *lingachilar* bo'lib, ular bo'yinlariga *linga* osib yuradilar. Kimdir uni oltin, kumush qutida olib yuradi. Ibodat vaqtida uni chap qo'llarida tutib turadilar. *Lingachilar* bir necha urug'larga bo'linib, o'zaro qudachilik qilmaydilar.

Yoglar o'zlarini tarkidunyo qilgan odam sifatida turli ko'yga soladilar. Uzoq vaqt nafas olmay o'zlaridan ketadilar, bu vaqtda ular SHiva bilan yolg'iz qoladilar; omma oldida havoga ko'tariladilar; yana gipnoz usulida o'rgatilgan echki yoki ilon yordamida sadaqa yig'adilar.

SHivaizmning mayda oqimlari *oriylarga* tegishli bo'lmagan an'analar bilan sug'orilgan. Deylik, SHaktra yoki SHakta oqimi hayvon yoki odamlarni qurbon qilishi bilan ajralib turadi.

Hozir turli balo-ofatlar paytida qilinadigan bunday qurbonliklar yo yo'q bo'lib ketgan, yoki maxfiy ravishda amalga oshiriladi. Xalq orasida SHivaning 1008 ta nomi bor.

Vishnu – hozirgi Hindiston panteonida birinchilik uchun kurashayotgan ikkinchi ilohiyatdir. Rigvedada tabiatga jon ato etuvchi quyosh xudosi Vishnu birinchi darajali ilohiyatdir. Unda Vishnu juda saxiy qilib tasvirlangan. Ibodat paytida uni Savitar, Roxita, Surya, Adita nomlari bilan ham ataydilar. U butun koinotni uch qadamda bosib o'tishi va havoda muallaq yura olishi xususiyati bilan tavsiflanadi. Yarim inson, yarim xudo shaklidagi qahramon Krishna Vishnuga qo'shilib ketgan deb tasavvur qilinadi.

Maxabxarata va Ramayana dostonlarida *Avatara*, ya'ni insonning Vishnuga qo'shilib ketishi haqida so'z yuritiladi. Vishnu gohida to'rt qo'lli qilib tasvirlanadi. Vishnuning ommaviy ibodat marosimlari ba'zan juda murakkablashib uzoq vaqt davom etadi. U hech qachon inson yoki hayvonning qurbonlik qilishni talab qilmagan.

Krishna («qora») o'zining tabiiy kelib chiqishiga ko'ra juda murakkab obrazdir. U haqda olov, chaqmoq, momoqaldiroq, osmon, quyosh bilan bog'liq afsonalar mavjud. Krishna jangovor, yengilmas qahramon sifatida ta'riflanadi. U urushda ham, sevgida ham yengilmas bahodir, ammo juda ayyor tabiatga ega. Xalq orasida u erotik ilohiyat hisoblanadi. Krishnaga sig'inuvchilar, asosan, Matta shahri va uning atroflarida yashaydilar, shuningdek, u Bengaliya va Orissada ham katta shuhratga ega.

Vishnuizm bayramlari turli-tuman: ba'zilar umumiy, ba'zilar esa tabaqalarga ajratilgan holda o'tkaziladi. Ular asnosida duolar o'qish, ta'zim bajo keltiriladi, ommaviy diniy marosimlarda qatnashiladi, turli hadiya va qurbonliklar ataladi, shuningdek, ibodatxona yaqinidagi yoki ichidagi muqaddas hovuzda cho'milish majburiydir. Bu marosimlar ba'zi paytda bir necha kunga ham cho'zilib ketadi. Ularda faqatgina ruhoniylar rahbarligida hadiyalar (pul, qimmatbaho buyum yoki qimmatli toshlar) xudolarga hamda ruhoniylarga ataladi. Qurbonliklar turli gullar, xushbo'yliklar, ovqatlardan, xudolar nomiga atab ozod qilinadigan yoki so'yiladigan hayvonlardan bo'ladi. Sigir qadimdan hindlar e'tiqodida muqaddas hayvon hisoblangan. SHuning uchun uni qurbonlik qilish yoki boshqa maqsadlarda o'ldirish katta gunoh hisoblangan. Sigirning besh mahsuloti (sut, suzma-tvorog, sariyog', siydik va tezak)dan tayyorlangan *panchagavyam* hinduiylar e'tiqodida odamlarni va uylarni poklashda alohida kuchga ega. Sigir muqaddas hayvon hisoblanganligi uchun u xudolar bilan bir qatorda ehtirom qilinadi. U keyinchalik «tirik but»ga aylanib, SHivaning ma'budlik o'rnini to'ldirdi.

Vishnuizm ham o'zining muqaddas hayvoni bor. U maymundir. Rigvedada Vrishakani (erkak maymun) timsolida Xanumanning ajdodini ko'rish mumkin, degan rivoyat keltiriladi. SHuning uchun maymun Ram («Ramayana» dostonidagi odam-xudo)ning ittifoqchisi maymun-xudo Xanumanning vakili sifatida ulug'lanadi.

3. Dunyo, mamlakat va maxalliy dinlar.

Jaxon dinlari- Buddizm – dunyodagi eng yirik dinlar ichida qadimiylaridan biri hisoblanib, mil. av. VI-V asrlarda Hindistonda vujudga kelgan. Bu dinga e'tiqod qiluvchilar, asosan, Janubiy, Janubi-SHarqiy va SHarqiy Osiyo mamlakatlari: SHri Lanka, Hindiston, Nepal, Butan, Xitoy, Singapur, Malayziya, Indoneziya, Mongoliya, Koreya, Vyetnam, Yaponiya, Kombodja, Birma, Tailand, Laosda va qisman Yevropa va Amerika qit'alarida, Rossiya Federatsiyasining Tuva, Buryatiya, Kalmikiya respublikalarida istiqomat qiladilar.

Hozirgi kunda e'tiqod qiluvchilar soni jihatidan buddizm xristianlik, islom va hinduizmdan so'ng to'rtinchi o'rinni egallaydi. Buddistlarning soni taxminan 700 mln. atrofida bo'lib, ulardan 1 mln. ga yaqini rohiblardir.

Buddizm bundan 2500 yildan avvalroq Hindistonda diniy-falsafiy ta'limot sifatida vujudga kelib, unda ko'plab diniy manbalar va diniy yo'nalishlar mavjud.

Buddizm turli milliy va diniy an'analar bilan kelishuvchanligi sababli ko'p millatlar tomonidan keng qabul qilindi. Buddizm hayotning barcha sohalari: diniy, madaniy, siyosiy va iqtisodiy qatlamlariga kirib bordi.

Buddizmni din yoki falsafa, ideologiya yoki madaniyat qoidalari to'plami yoxud hayot tarzi deb baholash mumkin.

Ayni kunda bu dinga e'tiqod qilib kelayotgan SHarq mamlakatlaridagi buddizm ta'limotini o'rganish u yerdagi siyosiy-iqtisodiy, ma'naviy madaniyatni tushunishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Bu davlatlarda ushbu dinga e'tiqod qiluvchilar nazarida buddizmning qoida va an'analari markaziy hukumat qonunlaridan ko'ra ustunroqdir, tabiiyki, buning zamirida uning potentsial kuchi yotadi.

Buddizm asoschisining shaxsi. Buddizm tarixi tadqiqotchilar mavjud manbalar asosida bu oqim asoschisi real tarixiy shaxs ekanligini ta'kidlaydilar. Bu ta'limot to'g'risida xabar beruvchi adabiyotlarda u Siddxartxa, Gautama (Gotama), SHakyamuni, Budda, Tadxagata, Djina, Bxagavan kabi ismlar bilan zikr etiladi. Bu ismlar ma'nolari quyidagicha: Siddxartxa – shaxsiy ism, Gautama – urug' nomi, SHakyamuni – «SHakya qabilasidan chiqqan donishmand», Budda – «nurlangan», Tadxagata – «shunday qilib, shunday ketgan», Djina – «g'olib», Bxagavan – «tantana qiluvchi». Ular ichida eng mashhuri «Budda» bo'lib, shundan ushbu dinga buddizm nomi berilgan.

Bizgacha Buddaning bir necha biografiyalari yetib kelgan: «Maxavostu» – milodning II asrida yozilgan, «Lalitavistara» – milodning II-III asrlarida yuzaga kelgan, «Buddxacharita» –

buddist faylasuflardan biri Ashvagxosha tomonidan milodning I-II asrlarida yaratilgan, «Nidanakatxa» – milodning I asrida yozilgan va «Abnixishkramansutra».

Mazkur biografiyalarda Buddaning qaysi yillarda yashaganligi turlicha berilgan. Ularda mil. av. IX-III asrlar oralig'idagi har xil muddatlar ko'rsatiladi. Rasmiy hisobga ko'ra, Butama-Budda mil. av. 623 yilda tug'ilib, 544 yilda vafot etgan. Biroq ko'pchilik tadqiqotchilar uning tug'ilishi mil. av. 564 yilda, o'limi esa 483 yilda deb hisoblaydilar. Ba'zan 560 va 480 deb yaxlit sonlar bilan ko'rsatadilar. Aytish joizki, yuqorida zikr qilingan biografiyalarda Buddaning haqiqiy hayoti bilan uning haqidagi afsonalar o'zaro qorishib ketgan.

Siddxartxa SHakya qabilasining podshohlaridan biri SHuddxodananing o'g'li edi. Uning saroyi Ximolay tog'lari etagida Kapilavasti degan shaharda bo'lgan (hozirgi Nepal hududida). Onasi – malika Mayya. Podshoh o'g'lini orzu-havaslar og'ushida tarbiyalab, uni hech bir kamchiliksiz katta qiladi. Siddxartxa ulg'ayib qo'shni hukmdorlardan birining qizi Yashadxaraga uylanadi va o'g'il ko'rib, unga Raxula deb ism qo'yadi.

Hech bir qiyinchilik va kamchilik ko'rmay o'sgan bola Siddxartxa bir kuni ittifoqo bir keksa chol, bir bemor hamda og'ir mashaqqat tortayotgan rohibni uchratadi, bir kishining esa vafotiga guvoh bo'ladi. Bundan qattiq ta'sirlagan shahzoda insoniyatni qiyinchilik va azobdan qutqarish yo'llarini izlash uchun saroyini tashlab ketadi. Bu vaqtda u 30 yoshda edi. U beshta rohib bilan qishloqma-qishloq kezib yuradi. SHu asnoda Siddxartxa bir narsaga amin bo'ldi: bu yo'l uni o'z oldiga qo'ygan maqsad, ya'ni insoniyatni azob-uqubatdan qutqarish sari olib bormaydi va u rohiblar jamoasidan ajraladi.

Birmuncha vaqt changalzor o'rmonlarda kezib, xorib charchagach, bir daraxtning tagida dam olish uchun o'tiradi, va o'zicha, to haqiqatni topmaguncha shu yerdan turmaslikka qaror qiladi.

Bu o'tirishning 49 kuni uning qalbidan «Sen haqiqatni topding» degan sado keladi. SHu paytda uning ko'z oldida butun borliq namoyon bo'ladi. U hamma joyda shoshilish, qayoqqadir intilishni ko'radi: hech bir joyda osudalik yo'q edi. Hayot nihoyasiz uzoqlikni ko'zlab o'tib ketayotgan edi. Inson aqli yetmas bir kuch. *Trishna* – yashash, mavjud bo'lish umidi barchaning tinchini buzar, halok qilar va yana qayta yaratar edi. Mana endi Budda kimga qarshi kurashish kerakligini angladi. SHu ondan u Budda – *nurlangan* deb ataldi. U tagida o'tirgan daraxt esa – *nurlangan daraxt (botxa)* deb atala boshladi.

Budda o'zining birinchi da'vatini Varanasi yaqinidagi Rishipatana bog'ida, o'zining besh rohib do'stlariga qildi va ular Buddaning birinchi shogirdlari bo'ldilar.

SHu kundan boshlab Budda o'z shogirdlari bilan qishloqma-qishloq yurib, o'ziga yangi izdoshlar orttiradi. Budda 40 yil mobaynida Hindistonning turli joylarida bo'ladi, odamlarga o'z g'oyalarini yetkazadi, singdiradi va 80 yoshida Kushtnagara degan joyda dunyodan o'tadi. Uning

jasadi, hind udumiga ko'ra, kuydirilib, xoki 8 ta buddist jamoalariga bo'lib yuborildi va har bir jamoa uni dafn etgan joyida ibodatxona (*stupa*) barpo etdi.

Buddaning hayoti haqida turli asotirlar paydo bo'ldi. Ularda aytilishicha, Buddha ko'p yillar davomida yer yuzidagi turli mavjudotlar qiyofasida qayta tug'ilgan: 84 marta ruhoniy, 58 marta shoh, 24 marta rohib, 13 marta savdogar, 18 marta maymun, 12 marta tovuq, 8 marta g'oz, 6 marta fil, shuningdek, baliq, qurbaqa, kalamush, quyon qiyofalarida qayta tug'ilgan. Jami 550 marta qayta tug'ilgan. U doimo qaerda, qay qiyofada tug'ilishini o'ziga o'zi belgilagan.

So'nggi marta uni xudolar insoniyatni to'g'ri yo'lga boshlashi uchun inson qiyofasida yaratganlar. Bu afsonalarning ba'zilariga ko'ra, yer yuzida Gautamaga qadar 6 ta budda o'tgan. SHuning uchun buddizmning ba'zi muqaddas joylarida 7 ta ibodatxona barpo etilgan. 7 ta Bodxa daraxti o'tkazilgan. Ba'zi afsonalar 24 ta Buddha avlodi o'tgan desa, ba'zilari minglab buddalar o'tgan deb da'vo qiladi.

Lamaizm buddizmning asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, u tibet tilida «*lama*» – «eng ulug'» degan ma'noni anglatadi. Mazkur diniy yo'nalish rahbari shu nom bilan – *lama* deb ataladi.

Lamaizm Tibetda VII-XIV asrlarda tibetliklarning qadimiy dini Bon-Po (shamanizmning bir turi) unsurlarini qabul qilgan Maxayana va Tantrizm asosida vujudga kelgan bo'lib, hozirda tibetliklarning asosiy dini hisoblanadi. U bir necha firqa va mazhablarga bo'linadi. Lamaizm XVI asr oxiridan mo'g'ullar, XVI asr boshlaridan Rossiya hududida yashovchi buriyatlar, tuvaliklar va qalmiqlar orasida ham tarqaldi.

Konfutsiyning falsafiy qarashlari. Konfutsiy komil inson (*tszyunb-tszi*) haqidagi g'oyani yaratdi. TSzyunb-tszi, ya'ni yuksak ma'naviyatli inson ikki asosiy xususiyatga ega bo'lishi kerak: insoniylik va mas'uliyat (ajdodlar oldidagi qarz)ni his qilish. Komil inson, eng avvalo, ishonchli va fidoiy bo'lishi lozim. U buning uchun tinimsiz, o'zini ayamadan o'z ishonchi, hukmdori, o'z otasi va o'zidan katta barchaga birday xizmat qilishi va doimo kamolot sari intilishi zarur.

Sintoizm dini Qadimgi Yaponiyada vujudga kelgan (*sinto* – «xudolar yo'li»). Bu dinning vujudga kelishiga oid aniq ma'lumotlar yo'q. Biroq, u Yaponiyada Xitoy ta'siridan xoli bir sharoitda paydo bo'lgan va rivojlangan. Yaponlar sintoizmning mohiyati va kelib chiqishini bir-biri bilan aralashtirmaslikka harakat qiladilar. Sintoizm ular uchun ham tarix, ham an'ana, ham butun hayot demakdir.

Sintoizm ta'limotiga ko'ra, *mikado* (imperator) – osmon ruhlarining davomchisidir. Har bir yapon kishisi ikkinchi darajali ruhlar(*kama*)ning vorisidir. Yaponlar *kamani* ajdodlar va qahramonlarning ruhlari deb e'tiqod qiladilar. Xudojo'y yapon o'lgandan keyin o'zining ham o'sha *kamalardan* biri bo'lishiga ishonadi.

Yahudiylik dunyoda keng tarqalgan dinlardan biridir. SHu kunda Isroilda 4,7 mln. (aholining 80 %), AQSHda 6 mln. (40 % Nbyu Yorkda), Rossiyada 1,5 mln., G'arbiy Yevropa

davlatlaridan Frantsiyada 0,6 mln., Buyuk Britaniyada 0,4 mln. va boshqa mamlakatlarda yashaydilar.

Paydo bo'lishi. Yahudiylilik miloddan avvalgi 2000 yillarning oxirlarida Falastinda vujudga kelgan, yakkaxudolik g'oyasini targ'ib qilgan dindir. Yahudiylilik millat dini bo'lib, faqatgina yahudiy xalqiga xos. *Yahudiy* so'zining kelib chiqishi haqida turli fikrlar mavjud. Abu Rayhon Beruniy o'zining «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» kitobida yozishicha, yahudiylar bu so'zni somiy tillaridagi *hoda* – «tavba qilmoq, tavba qilganlar» so'zidan kelib chiqqan deb da'vo qilsalar-da, aslida bu fikr noto'g'ri, «yahudiy» so'zi Banu Isroil xalqi ustidan hukmronlik qilgan Ya'qub Payg'ambarning o'g'li Yahudo nomiga nisbat berilgan.

Yahudiy xalqining yana bir nomi Banu Isroil bo'lib, *Isroil* – Ya'qub payg'ambarning ikkinchi ismi, *banu* – «bolalar» ma'nosini beradi, ya'ni – «Isroil avlodlari».

Yahudiy xalqiga nisbatan ishlatiladigan yana bir atama *yevrey* so'zi zamonaviy adabiyotlarda «yahudiy» so'zining aynan tarjimasi sifatida ishlatiladi. Ammo bu ikki so'zning etimologiyasi turlicha: *yevrey* qadimiy somiy tillardagi *ibriy* so'zining o'zgargan shaklidir. *Ibriy* so'zi (arab. *'abara-ya'buru* – «kechib o'tmoq» fe'lidan) «kechib o'tganlar» ma'nosini beradi. Tarixdan ma'lumki, yahudiy qabilalari Urdun (Iordan) daryosini kechib, hozirgi Falastin hududiga kelganlar. SHuning uchun ularga *ibriylar* yoki *ibroniylar* («kechib o'tuvchilar») nomi berilgan.

Yahudiylilik ta'limoti. Yahudiylilik ta'limoti to'rt asosga tayanadi:

1. **Olamlarni yaratuvchi yagona xudo** – Yahvega imon keltirish. Yahve so'zi «rabb, parvardigor» ma'nosini bildiradi. Tavrotning «CHiqish» kitobida Xudoning Musoga aytgan ushbu so'zi keltiriladi: «Yahve – ota-bobolaringiz Ibrohim, Ishoq, Ya'qublarning parvardigori, u meni sizga yubordi» (CHiqish: 3). Mil. av. VI asr oxirlarida yahudiy ruhoniylari oddiy xalq hurmatini pasaytirib qo'ymasliklari uchun Yahve so'zini ishlatishni man etib, uning o'rniga murojaat uchun «Adonay» («Rabb, Xoja») so'zini qo'llashni buyurganlar. SHundan so'ng faqat ruhoniylargagina ibodat vaqtida Yahve nomini tilga olishlariga ijozat berilgan.

Yahudiylilik ta'limotiga ko'ra, Yahve olamlarni yaratishni yakshanbada boshlab, juma kuni tugatdi, shanba kuni esa dam oldi va yahudiylarga ham shu kuni dam olishni buyurdi. SHu sabab yahudiylilik dinida shanba kuni ulug' kun hisoblanib, hech bir ishga qo'l urilmaydi.

2. **Yahudiylar yer yuzidagi xalqlarning «eng mumtozi»** va u «dunyoda berilajak in'omlarning eng haqlisi» ekanligi. Ular o'zlarini Xudo tomonidan saylangan, muqaddas xalq ekanini, yahudiylarning ruhi Xudoning bir qismi hisoblanishini da'vo qiladilar.

3. **Messiya – xaloskorning kelishi haqida.** Unga ko'ra, oxirzamonda Yahve yahudiylar orasidan bir xaloskorni chiqaradi va u quyidagi vazifalarni bajaradi: 1) dunyoni isloh qilgan holda qaytadan quradi; 2) butun yahudiylarni *Sinion* atrofida to'playdi; 3) ularning barcha dushmanlarini jazolaydi.

4. **Oxirat kuniga ishonish.** Yahudiylkda oxirat haqidagi tasavvurlar, asosan Talmudda bayon etilgan. Unga ko'ra, Yahvega chin e'tiqod qilganlar oxiratda mukofotlanadilar. Aksincha, uning qonunlarini buzganlar shafqatsiz jazo oladilar.

Yahudiylk ta'limoti bo'yicha Muso payg'ambar Tur tog'ida Yahve bilan uchrashganda Yagona Xudo tomonidan 10 ta lavha tushirilgan. Ushbu lavhalarda mazkur din asosini tashkil etgan 10 ta nasihat bor edi. Bu nasihatlar Tavrotning «Ikkinchi qonun» kitobidan o'rin olgan bo'lib, yahudiylar ularga qat'iy rioya qilishlari shart. Ular quyidagilardir:

1. Yahvedan boshqani iloh deb bilmaslik;
2. But, sanam va rasmlarga sig'inmaslik;
3. Bekordan-bekorga Xudo nomi bilan qasam ichmaslik;
4. SHanba kunini hurmat qilish va uni Xudo uchun bag'ishlash;
5. Ota-onani hurmat qilish;
6. Nohaq odam o'ldirmaslik;
7. Zino qilmaslik;
8. O'g'rilik qilmaslik;
9. Yolg'on guvohlik bermaslik;

Yaqinlarning narsalariga ko'z olaytirmaslik

Tavrot manbalari. Yahudiy dini boshqa dinlar kabi o'zining muqaddas yozuvlariga ega. Uning asosan ikkita manbasi bo'lib, biri – mil. av. XIII asrda yashagan va Isroil xalqini Misrdan olib chiqib ketilishiga boshchilik qilgan Muso payg'ambarga Tur tog'ida berilgan Tora (Tavrot; Torah of Moses; Totah shebikhtav), ikkinchisi Tavrotdan keyinroq paydo bo'lgan yozma manba Talmuddir. Yahudiylkdagi bu ikki muqaddas sanaladigan manba xristian Bibliyasining tarkibiy qismlarini (aynan emas) tashkil etadi. Xristianlar va yahudiylar *Bibliya* so'zini turli tushunadilar. Yahudiylar uchun *Ibriy Bibliyasi* (Hebrew Bible) xristianlarning *Qadimiy Ahdi* (Old Testament). Yahudiylar *Bibliya* so'zi ostida ko'pincha o'zlarining *Tanaxlarini* (Tanakh) tushunadilar. Musoga tegishli bo'lgan besh kitob «Tavrot» deb ataladi va quyidagi kitoblarga bo'linadi: 1) «Borliq» yoki «Ibtido»; 2) «CHiqish»; 3) «Levit»; 4) «Sonlar»; 5) «Ikkinchi qonun».

*Qadimiy Ahd*ning ichidagi diniy ta'limot va aqidaga bag'ishlangan eng asosiy va obro'li qismi Tavrotdir. U xristianlik an'anasiga ko'ra «Besh kitob», yahudiylar an'anasiga ko'ra «Tora» (ta'limot) hisoblanadi.

Qadimiy Ahddagi «ahd» so'zi xudoning insonlar bilan maxsus aloqasini bildiradi. *Qadimiy Ahd* matni ibriy (eski yahudiy) va oromiy tillarida yozilgan. U qadimgi payg'ambarlarning kitoblari (Ketuvim), Sulaymon payg'ambarning matallari (Nevi'im) va (Torah) nomli kitoblardan iborat. Unda «Xudo yarlaqagan» Isroil xalqining tarixi haqida hikoyalar beriladi.

«Ibtido» mil. av. 1400 yillarda Xudoning buyrug'iga ko'ra, Muso payg'ambar tomonidan yozib olingan. Unda Xudo olamni qay yo'sinda yaratgani, odamzotning gunohga botgani, buning natijasida olamga azob va o'lim kelishi haqida xabar beriladi. SHuningdek, unda dunyodagi xalqlarning vujudga kelishi va jahonga tarqalishi tarixi bayon qilingan. Odam Ato va Momo Havvo, Hobil va Qobil, Nuh, Lut, Ibrohim, Ishoq, Ismoil, Ya'qub, Yusuf, Fir'avn va boshqa shaxslar, To'fon, Bobil minorasi va tillar chatishuvi, Sodom va Hamoraning xarob bo'lishi singari eng qadimiy hodisalar ham *Ibtidodan* o'rin olgan.

«CHiqish» kitobida Muso payg'ambarning tug'ilishi, hayoti, Misr Fir'avni tomonidan qattiq zulmga tortilgan yahudiylarni Yahve amri bilan xalos qilgani, unga Tur tog'ida Yahve tomonidan o'nta "vasiyat" (zapovedъ)ning berilishi haqidagi rivoyatlar keladi. Bundan tashqari yahudiylikning ibodatlari, rasm-rusmlariga taalluqli ko'rsatmalar berilgan.

«Levit» kitobi turli tuman urf-odat va diniy marosimlarga oid ko'rsatmalarni o'z ichiga olgan. Unda, asosan, qurbonlik haqida so'z yuritilib, Xudo yo'liga qanday hayvonni qurbonlik qilish yoxud, qay tarzda amalga oshirish lozimligi bayon qilingan. SHuningdek, yahudiy xalqiga hayvon va parrandalardan qaysilarining go'shtini yeyish mumkin va qaysilarini yeyish ta'qiqlangani hamda boshqa turli hayotiy masalalar yuzasidan ko'rsatmalar berilgan.

Xristianlik. Paydo bo'lishi. Xristianlik dini buddizm va islom dinlari qatorida jahonda eng keng tarqalgan dinlardan biri hisoblanadi. Ularning miqdori boshqa dinlarga qaraganda eng ko'p bo'lib, bu ko'rsatkich dunyo aholisining deyarli uchdan birini (taqriban 28 %) tashkil etadi.

Xristianlik, asosan, Yevropa, Amerika, Avstraliya qit'alarida hamda qisman Afrika va Osiyo qit'alarida tarqalgan.

Xristianlik milodning boshida Rim imperiyasining sharqiy qismida joylashgan Falastin yerlarida vujudga keldi. Iso Masih (Iisus Xristos), Bibliyaning xabar berishiga ko'ra, xristianlik ta'limotining asoschisi bo'lib, u Rim imperiyasi tashkil topganining 747 yili Falastinning Nazaret qishlog'ida bokira qiz Maryamdan Xudoning amri bilan dunyoga keldi. Yangi eraning boshlanishi ham Iso Masihning dunyoga kelishi bilan bog'liq.

Milodning boshlarida yahudiylar hokimiyatning uch tabaqasi bilan bog'liq og'ir tushkunlikni boshdan kechirar edilar. Bir tomondan Rim imperatori va uning joylardagi noiblari, ikkinchi tomondan Falastin podshohi Irod Antipa, uchinchi tomondan esa ruhoniylar xalqni turli soliqlar va majburiyatlar bilan ko'mib tashlagan edilar. Xuddi shu davrda yahudiylar o'rtasida kutilayotgan xaloskorning kelishi yaqinlashib qolganligi haqida xabar tarqatuvchilar paydo bo'ldi. Ular xalqni kutilayotgan xaloskor kelishiga tayyorlash uchun chiqqan edilar. SHunda Iso Masih yahudiylikni isloh qilish va uni turli xurofotlardan tozalash g'oyasi bilan chiqib, xristian diniga asos soldi. Yahudiylar uni va uning izdoshlarini Falastindan quvg'in qildilar. Isoning 33 yoshida fitnachilikda ayblab, qatl etishga hukm qildilar.

Isoning tarixiy xususida diniy va diniy bo'lmagan manbalar orasida ixtilof mavjud: xristian manbalarida Isoning o'zi xudo bo'la turib, insoniyatning gunohlarini o'ziga olish uchun odam qiyofasida tug'ilgani, uning hayot tarzi, insonlar bilan muloqoti haqidagi ma'lumotlar qayd etilsada, diniy bo'lmagan manbalarda Iso nomi uchramaganligini nazarda tutib, u tarixiy emas, balki afsonaviy shaxs deb hisoblovchilar ham bor.

Iso nomiga qo'shiluvchi "Masih" so'zi qadimiy yahudiy tili – ivritdagi *meshiax* so'zidan olingan bo'lib, «silangan» yoki «siylangan» ma'nolarini beradi. Yunon tilida bu so'z «xristos» shakliga ega. Bu dinning «xristianlik» yoki «masihiylik» deb atalishi ham shu so'zlar bilan bog'liq. Bundan tashqari xristianlikni Iso Masihning tug'ilgan qishlog'i – «Nazaret» bilan bog'lab, *nazroniya* deb ham ataganlar. Keyinchalik bu nom *nasroniya* shaklini olgan.

Iso Masih o'z ta'limotini o'zining 12 o'quvchisi apostollar – havoriylarga o'rgatdi. Ular esa Isoning vafotidan keyin ustozlarining ta'limotlarini har birlari alohida-alohida tarzda kitob shakliga keltirdilar. Bu kitoblar Bibliyaning «Yangi Ahd» qismini tashkil etadi.

Pravoslav (Ortodoks) oqimi. Pravoslav oqimi xristianlikning uch asosiy yo'nalishidan biri o'laroq, tarixan uning sharqiy shohobchasi sifatida shakllandi. Bu oqim, asosan, SHarqiy Yevropa, Yaqin SHarq va Bolqon mamlakatlarida tarqalgan. Pravoslav atamasi yunoncha ortodoksiya so'zidan olingan bo'lib, ilk davr xristian yozuvchilari asarlarida uchraydi. Pravoslaviyaning kitobiy asoslari Vizantiyada shakllandi, chunki bu yo'nalish u yerdagi hukmron din edi.

Muqaddas kitob bo'lmish Injil va muqaddas o'gitlar IV-VIII asrlardagi yetti butxona soborlarining qarorlari, shuningdek, Afanasiy Aleksandriyskiy, Vasiliy Velikiy, Grigoriy Bogoslov, Ioann Damaskin, Ioann Zlatoust kabi yirik cherkov xodimlarining asarlari ushbu oqim ta'limotining asosi deb tan olingan.

Xristianlikning SHarqiy tarmog'i bo'lmish pravoslaviyaning rivojlanishi jarayonida 15 mustaqil (avtokefal) cherkov: Konstantinopol, Aleksandriya, Antioxiya, Quddus, Gruzin, Serb, Rumin, Bolgar, Kipr, Ellada, Alban, Polyak, CHexiya, Slovakiya, Rus va Amerika cherkovlari vujudga keldi. Bu cherkovlardan eng kattasi Rus pravoslav cherkovi (RPCH, boshqa rasmiy nomi Moskva patriarxati) bo'lib, unga 19 ming cherkov va 127 yeparxiya birlashgan. Bulardan 150 dan ortiq cherkov va 5 yeparxiya chet elda faoliyat olib boradi. Pravoslav oqimida sirli rasm-rusumlar muhim o'rin egallaydi. CHerkov ta'limotiga ko'ra, bunday paytlarda Xudo tomonidan dindorlarga alohida savoblar nozil bo'ladi.

Katolik oqimi Xristianlikning yirik yo'nalishlaridan biri katolik oqimidir. U Yevropa, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarida tarqalgan bo'lib, muxlislari taxminan 800 mln. kishini tashkil etadi.

Katolitsizm "umumiy, dunyoviy" degan ma'nolarni ifodalaydi. Uning manbai – uncha katta bo'lmagan Rim Xristian jamoasi bo'lib, rivoyatlarga ko'ra uning birinchi Yepiskopi apostol Petr

bo'lgan. Katolik diniy ta'limotning asosini Muqaddas kitob va Muqaddas yozuvlar tashkil qiladi. Biroq pravoslav cherkovidan farqli o'laroq katolik cherkovi Muqaddas yozuvlar deb nafaqat avvalgi yetti Butun Olam Xristian Soborlarining qarorlarini, balki hozirgacha bo'lib o'tgan barcha Soborlar qarorlarini, bundan tashqari Papaning maktublari va qarorlarini ham hisoblaydi.

Katolitsizm da Bibliyani sharhlash huquqi faqatgina ruhoniylarga beriladi, chunki ular uylanmaslik – *tselibat* haqidagi diniy talabga amal qiladilar. Diniy ibodatlar dabdabali va soxtalashtirilgan ko'rinishga ega, diniy o'qish, duo, iltijolar lotin tilida olib boriladi. Pravoslaviyadagi kabi katolitsizm da ham farishta, ikona, ilohiy kuch, chirimaydigan marhum jasadlariga sig'inish odatlari mavjuddir.

Katolitsizm xristianlikning yo'nalishlaridan biri sifatida uning asosiy aqida va qoidalarini tan oladi, biroq diniy ta'limot, sig'inish va tashkiliy masalalarda bir qator xususiyatlar bilan ajralib turadi.

Katolik cherkovi tashkiloti qat'iy markazlashuv bilan ajralib turadi. Rim papasi bu cherkovning boshlig'i bo'lib, u diniy axloq masalalariga oid qonun-qoidalarni belgilaydi. Uning hokimiyati dunyoviy soborlar hokimiyatidan yuqori turadi.

Katolik cherkovining markazlashuvi, jumladan, diniy ta'limotni noan'anaviy tahlil qilish (sharhlash) huquqida aks etgan dogmatik taraqqiyot tamoyilini keltirib chiqaradi. Masalan, pravoslav cherkovi tomonidan tan olingan diniy ramzda ta'kidlanishicha, Muqaddas Ruh Ota Xudodan kelib chiqadi. Katolik aqidasi ko'ra esa, Muqaddas Ruh Ota Xudodan va O'g'il Xudodan kelib chiqadi. CHerkovning najot borasidagi roli haqida ham o'ziga xos alohida ta'limot shakllangan. Najotning asosi iymon va xayrli ishlar hisoblanadi. CHerkov, katolik ta'limotiga ko'ra, xayrli zaruriy ishlar xazinasiga – Iso tomonidan yaratilgan «Xayrli ishlar zahirasiga» ega.

CHerkov Iso, Bibi Maryam, Muqaddas Ruh nomidan bu xazinani tasarruf qilish, undan muhtojlarga ulashish, ya'ni gunohlarni avf etish, nadomat chekuvchilarga kechirim tufha qilish huquqiga ega. Pul yoki tufha evaziga avf qilish huquqiga ega. Pul evaziga yoki cherkov oldidagi xizmatlari uchun gunohlarini kechirish – *indulgentiya* haqidagi ta'limot mana shundan kelib chiqqan.

A'rof haqidagi (do'zax va jannat oralig'idagi mavze) aqida faqat katolik ta'limotida mavjud. Gunohi katta bo'lmagan gunohkorlarning ruhi u yerda o'tda kuyadi (ehtimol, bu vijdon va nadomat azobining ramziy in'ikosidir), keyin jannatga yo'l topadi. Ruhning a'rofda bo'lish muddati xayrli ishlar tufayli qisqartirilishi (ibodat va cherkov foydasiga xayr-ehson qilish bilan) mumkin. Bu ibodat va xayr-ehsonlar o'lganlar xotirasiga yaqinlar tomonidan qilinadi.

A'rof haqidagi ta'limot I asrdayoq paydo bo'lgan edi. Pravoslav va protestant cherkovlari a'rof haqidagi ta'limotni rad etadi.

Bundan tashqari pravoslav dini ta'limotidan farqli o'laroq, katolik yo'nalishida papaning begunohligi haqidagi aqida ham bor. Bu aqida 1870 yildagi birinchi Vatikan soborida qabul qilingan. G'arb cherkovining Bogoroditsaga nisbatan alohida e'tibori 1950 yilda papa Piy XII tomonidan kiritilgan Bibi Maryamning me'roji haqidagi aqidada o'z aksini topdi. Katolik ta'limoti pravoslav ta'limoti kabi yetti asrorni tan oladi, biroq bu asrnlarning talqin qilinishida qarashlar mos kelmaydi. Masalan, *pricheshenie* (tamaddi) qilish qattiq non bilan (pravoslaviyada bo'ktirilgan non bilan) dunyoviy(*miryane*)larga non va vino bilan, shuningdek, faqat non bilan amalga oshiriladi. Cho'qintirish sirini o'tash paytida suv sepiladi (cho'qintiriluvchiga), muz ostidagi suvga cho'ktirilmaydi.

Protestantizm. Protestantizm tarixi Martin Lyuterdan (1483-1546) boshlanadi. U XVI asrda Yevropada katoliklarga qarshi qaratilgan reformatsiya harakati bilan bog'liq juda ko'p mustaqil cherkovlar va sektalarni o'z ichiga oladi.

Protestantizm atamasi «protest» (norozilik) so'zidan kelib chiqqan. Bunday nomni olishiga sabab 1526 yilda SHpeyer reyxsstagi nemis lyuterchi knyazlari talabi bilan har bir nemis knyazi o'zi va fuqarosi uchun xohlagan dinni tanlash huquqiga ega ekanligi to'g'risida qaror qabul qildi. Ammo 1529 yilda ikkinchi SHpeyer reyxsstagi bu qarorni bekor qildi. Bunga qarshi imperiyaning barcha shaharlari va besh knyazlik norozilik (protest) e'lon qildi.

Protestantizmning ilk shakllari: lyuterchilik, tsvinglichilik, kalvinizm, unitarizm va sotsinchilik, anabaptizm, mennochilik va anglikanchilik edi. Keyinroq, «so'nggi protestantizm» shakllari: baptistlar, metodistlar, kvakerlar, adventistlar, Iegova shohidlari, mormonlar yoki «Oxirat avliyolari», «Najot armiyasi», «Xristian fani», pyatidesyatniklar va boshqa diniy oqimlar paydo bo'ldi. Bu oqimlarning ko'pchiligi «diniy uyg'onish», ilk xristianlik va Reformatsiya ideallariga qaytish shiori ostida tashkil topdi. Hozirgi vaqtda protestantizm dunyoning barcha qit'alarida keng tarqalgan. Protestantizmning jahon markazi AQSHda, bu yerda baptist, adventist, Iegova shohidlari va boshqalarning qarorgohlari joylashgan. Hozirgi protestantizm integratsiya (birlashish)ga intilmoqda, bu 1948 yilda Jahon cherkovlari kengashining tuzilishida o'z ifodasini topdi.

Protestantizm ilohiyoti xristian mafkurasining bir ko'rinishi sifatida o'z taraqqiyotida muayyan bosqichlardan o'tdi. XVI asr ortodoks ilohiyoti (M. Lyuter, J. Kalvin), XVIII-XIX asrlardagi yangi protestantizm yoki liberalizm ilohiyoti (F. SHleyermaxer, E. Tryolch, A. Garnak), birinchi jahon urushidan keyin paydo bo'lgan dialektik ilohiyot (K. Bart, P. Tillix, R. Bul'tman), Ikkinchi jahon urushidan so'ng tarqalgan radikal yoki «yangi» ilohiyot (D. Bonxeffe va boshqalar) shular jumlasidandir.

Protestantizm xudoning borligi, uning uch qiyofada namoyon bo'lishi, jonning o'lmasligi, jannat va do'zax (katolitsizmdagi a'rofdan tashqari) haqidagi, vahiy va boshqalar to'g'ricidagi

umumxristian tasavvurlarini e'tirof etadi. Biroq Lyuter katolik cherkovi bilan aloqani uzib, protestant cherkovining asosiy qoidalarini ishlab chiqdi va uni himoya qildi. Bu nizomga ko'ra inson Xudo bilan bevosita muloqot qilishi mumkin. Papaning diniy va dunyoviy hokimiyat, katolik dindorlarining imonni va vijdonni inson bilan Xudo o'rtasidagi vositachi sifatida nazorat qilish haqidagi mulohazalariga Lyuterning qarshi chiqishi jamoatchilik tomonidan favqulodda diqqat bilan tinglandi.

Protestantizmning mohiyatiga ko'ra ilohiy lutfu marhamat insonlarga cherkovning ishtirokisiz in'om etiladi. Inson najot topishi uning shaxsiy e'tiqodi va Isoning vositasi orqali ro'y beradi. Avom ruhoniylardan farqlanmaydi, ruhoniylar hamma dindorlarga bir xilda joriy etiladi.

Protestantlik diniy marosimlarning ko'pchiligini bekor qildi, faqatgina lyuteranlikda non va vino bilan cho'qintirish saqlanib qoldi.

O'lganlarga bag'ishlangan duo o'qish, aziz-avliyolarga sig'inish, muqaddas murdalarga, sanamlarga topinish bekor qilindi. Ibodat uylari ortiqcha hashamlardan, mehroblardan, sanamlar, haykallardan tozalandi, ruhoniylarning uylanmaslik shartlari bekor qilindi. Ibodatlar faqatgina lotin tilida olib borilishi, Bibliyaning faqatgina ruhoniylar tomonidan sharhlanishi zarurligi shartlari inkor etildi. Bibliya milliy tillarga tarjima qilindi, uni sharhlash har bir xudojo'yni eng muhim burchi bo'lib qoldi. *Asror* (tainstva)lardan faqat cho'qinish va mansublik (cherkovga) e'tirof etiladi. Ibodat va'z-nasihatlar, birgalikdagi ibodat va suralarni kuylashdan iborat bo'ldi.

Lyuter tomonidan tuzilgan Reformatsiya bosh taomillari 95 tezis shaklida yozib berilgan. Ular Vittenberg nasroniy cherkovining shimoliy eshiklariga yozib qo'yilgan. Tezislarning bir nusxasida Iso payg'ambar: «Tavba qiling, chunki samoviy shohlik yaqinlashib qoldi», deb jar solganida shuni ta'kidlaydiki, imon keltirganlar hayoti boshdan-oyoq to'xtovsiz tavba-tazarrudan iborat bo'lmog'i darkor.

Tavba-tazarru ruhoniylar (avliyo) oldidagi birgina tazarrudan iborat emas. Birinchi to'rt tezisda Lyuter ta'kidlaydiki, haqiqiy tavba uzoq muddatli jarayondir, birgina xatti-harakat bilan ro'yobga chiqmaydi. Bu bilan u katolitsizmdagi «a'rof» va u bilan bog'liq indulgentsiya masalasini rad etadi. Aytadiki, Papa faqat o'zi belgilagan jazoni olib tashlashi mumkin. Cherkov hech qaysi samoviy jazodan insonni ozod qila olmaydi. Tavba-tazarru qonunlari tiriklar uchun joriy qilinadi (belgilanadi). «Ruhlar uchun indultgentsiya olgan shaxslarga tavba-tazarru qilish talab qilinmaydi», degan ta'limot Iso ta'limoti emas. Chindan tavba qilgan kishilarning gunohlarini Xudo kechadi va abadiy azobdan ozod qiladi. Gunohkor papa yorlig'isiz ham bunday mag'firatdan umid qilishi mumkin. Bu yerda va keyingi bir qancha tezislarda papaning a'rof ustidan hukmronligi rad etiladi.

Lyuter bir necha tezislarda ta'kidlaydiki, chindan tavba qilgan, nadomat chekkan xristian «samoviy jazoga shoshilmaydi, ya'ni unga samoviy jazo joriy etilmaydi».

Lyuterning ta'kidlashicha, cherkovning haqiqiy xazinasini muqaddas Injil va Xudoning marhamatidir. «Xayrli amallar xazinasini»ning mavjudligi kambag'allar uchun emas, boylar uchun foydalidir, bu xazinalarga papa marhamati bilan emas, o'z amallari bilan erishuvi mumkin. Bu xil vositalar bilan Xudoning mehrini qozonmoqni Lyuter sarob deb ataydi.

Haqiqiy xristian Isoga ergashish istagi bilan yonmog'i zarur. Najot yo'li ruxsatnoma yorlig'ida emas, balki chin yurakdan nadomat chekmoq va tavba qilmoqdadir.

1517 yili 31 oktyabrda jamoatchilik hukmiga havola qilingan tezislar shundan iborat. Keyinchalik bu kun protestantlar bayrami bo'lib qoldi.

Kalvinizm. Diniy islohotning boshqa bir yirik arbobi Jan Kalvin (1509-1564) edi. Uning 1536 yilda nashr etilgan «Xristian dinidagi ko'rsatmalar» degan bosh asari, protestantizm ta'limot sifatida shakllanganidan keyin yangi bir diniy yo'nalish – kalvinizmning asosi bo'lib qoldi.

Dastlabki islohot arboblardan farqli o'laroq Kalvin uchun diqqat markazi Injil emas, Tavrot bo'lib qoladi. Kalvin absolyut taqdir haqidagi ta'limotni ishlab chiqdi. Bu ta'limotga ko'ra, barcha odamlar xudoning biz uchun noma'lum bo'lgan irodasiga asosan mag'firat qilinganlar va mahkum etilganlar toifasiga bo'linadi. Inson na imon, na «xayrli ishlar» bilan taqdirga yozilganini o'zgartira olmaydi: mag'firat qilinganlar najotga mahkum, mag'firatdan mahrum bo'lganlar esa abadiy azobga mahkum. Taqdir haqidagi ta'lim shunday asosga qurilganki, Iso ham bizning gunohlarimiz uchun azobu uqubatlarga giriftor qilingan edi.

Protestant cherkovining kalvinistik yo'nalishdagi davomchilari (kalvinistlar yoki reformatlar) SHotlandiya, Gollandiya, SHimoliy Germaniya, Frantsiya, Angliyada katta obro' va ta'sirga ega edilar.

Baptizm. Protestant ta'limotining eng ko'p sonli davomchilari baptistlardir. Baptizm (yunoncha «suvga cho'ktirish») XVII asr boshlarida vujudga kelgan bo'lib, hozirgi kunda dunyoning 130 mamlakatida o'z tarafdorlariga ega. Bu ta'limot tarafdorlari faqat o'spirinlarnigina cho'qintirishga olib boradilar. «Hech kim, jumladan, ota-onalar ham kishi uchun biror dinni tanlay olmaydi. Kishi dinni ongli ravishda o'zi ixtiyor qilmog'i zarur» degan qoida baptistlar va zabur xristianlarining asosiy qoidasidir. Ularda ibodat o'ta soddalashtirilgan bo'lib, diniy qo'shiq, ibodat va mav'izadan iborat. Zabur xristianlari to'rtta rusumni saqlab qolishgan: cho'qintirish, (o'spirinlar uchun) tanovul, nikoh, qo'l bilan silab qo'yish. Bu xristianlar uchun but ehtirom ramzi emas.

Adventistlar harakati. Adventistlar harakati (lot. – «kelish») Amerikada XIX asrning 30-yillari og'ir iqtisodiy buhron (krizis), umumiy ishsizlik davrida vujudga keldi. Asoschisi Vil'ям Miller (1782-1849). Adventistlar bir necha mustaqil cherkovlarga bo'lingan bo'lib, ularning eng kattasi «Ettinchi kun adventistlari» sanaladi. Ularning asosiy g'oyasi Isoning ikkinchi bor yerga tushishi va insoniyatni shayton va uning tarafdorlaridan mutlaq xalos etishidir. Ular odamlarni

Isoni kutib olish uchun xush axloq bo'lishga chaqiradilar. Dindorlardan mablag'larining o'ndan birini cherkov hisobiga o'tkazishlarini va targ'ibot ishlarini uzluksiz olib borishlarini talab qiladi. Iso payg'ambarning ikkinchi marta yerga qaytishi haqidagi bashorat "najot yo'li" deb hisoblanadi.

Islom dini tarafdorlari jahon aholisining 20 % ga yaqin qismini tashkil etadi. Eng katta musulmon jamoalari Indoneziyada (165 mln.), Pokiston (125 mln.), Bangladesh (120 mln.), Hindiston (93 mln.), Eronda (63 mln.), Turkiya (61 mln.), arab mamlakatlaridan eng yirigi Misrda (48 mln.), Nigeriyada (43 mln.) mavjuddir. Darvoqe, arablar barcha musulmonlarning 20 % ni tashkil etadilar.

Islom ta'limoti. *Islom* so'zi arabcha – *Allohga o'zni topshirish, itoat etish, taslim bo'lish, bo'ysunish* ma'nolarini beradi. Islom dini ta'limoti bo'yicha, Muhammad payg'ambar avvalgi payg'ambarlar (O'rta Yer havzasi tsivilizatsiyasi ichida ma'lum bo'lgan) ishini davom ettirgan, ular dinini qayta tiklagan, *qiyomat* oldidan yuborilgan oxirgi payg'ambar (Xotam al-anbiyo') – nabiyy va rasul deb tan olinadi.

Islom dini ichidagi uch asosiy oqimlardan biri bo'lgan sunniylikda IX asrga kelib *besh arkon* (rukun – arabcha «ustun» ma'nosini anglatadi) haqidagi ta'limot shakllanadi. Ko'pchilik ulamolar fikricha, ular quyidagilar:

- 1) imon;
- 2) namoz (arabcha – salat);
- 3) zakot;
- 4) ro'za (arabcha – savm);
- 5) hajj;

Qur'oni karim – Alloh tarafidan 23 yilga yaqin muddat mobaynida Muhammad payg'ambarga oyatma-oyat, sura-sura tarzida nozil qilingan ilohiy (sakral) kitobdir. Bu kitob islom dinining muqaddas manbasi hisoblanadi. Islom ilohiyot maktablaridan biri *ahl as-sunna va-l-jamoa* ta'limotiga ko'ra, Qur'on Alloh taoloning so'zi va uning azaliy ilmidir.

Muqaddas Yozuv ko'p nomlaridan biri bo'lgan «Qur'on» so'zi – arabcha «qara'a» (o'qimoq) fe'lidan olingan. Boshqa fikrga binoan, u suryoniy tilidagi «kerain» – «muqaddas yozuv» ma'nosini bildiruvchi so'zdan olingan. Qur'on suralardan iborat. Sura Qur'ondan bir bo'lak bo'lib, eng kami uchta yoki undan ortiq oyatlarni o'z ichiga oladi. Qur'onda jami 114 ta sura mavjud. Oyatlari soni esa, Qur'on mantlarini taqsimlashning turli yo'llariga ko'ra, 6204 ta, 6232 ta, hatto 6666 tagacha belgilangan. Bu har xillik Qur'on nusxalarining bir-biridan farqli ekanligini emas, balki undagi oyatlarning turli qiro'at maktablarining (ularning soni 14 dan ortiq) an'analari bo'yicha turlicha taqsimlanganligini bildiradi.

Ibodiya. Ibodiya boshqa xavorij guruhlar orasida eng mo'tadili hisoblanib, bizning davrimizgacha saqlanib qolgan yagona xavorij firqasidir. Bu mazhabning asoschisi umaviy xalifa

Abdulmalik ibn Marvon (685-705) davrida vafot etgan Abdulloh ibn Ibod (yoki Abod)dir. Mazkur mazhabning ta'limoti mo''tadil bo'lib, u qolgan musulmonlar bilan qiz olib-qiz berishdan, ular bilan meros ulashishdan qaytarmaydi. SHuningdek, ularning ta'limoti hujjat va isbot keltirib e'lon qilgandan so'nggina boshqa musulmonlarga qarshi urush ochishga ijozat beradi. Buning aksi o'laroq boshqa xavorijlar esa o'zlaridan boshqa oqimdagi musulmonlardan uylanishni, ular so'ygan hayvon go'shtini yeyishni, ular bilan o'zaro meros ulashishni man etib, e'lonsiz ularga qarshi urush ochishni joiz deb bilishadi. Gunohi *kabira* (katta gunoh) qilgan odamni kofir deb, tovon (*jizya*) to'lab yurgan boshqa din vakillarini (*ahl az-zimma*) o'ldirishni va mol-mulkini tortib olishni mumkin deb bilishadi.

Al-Ibodiya fiqhiy mazhabi ahl as-sunna mazhabi bilan ko'plab amaliy diniy masalalarda (*furu'*) o'zaro kelishadi. Bu mazhabning ta'limoti ko'plab qo'lyozma va bosma kitoblarda jamlangan. Eng muhim chop etilgan kitobi Muhammad ibn Yusuf ibn Utfoishning o'n jildda chop etilgan «SHarh an-nil» asaridir. Mazkur mazhab vakillari Marokash, Umonda istiqomat qilishadi.

SHialik. SHialik islomdagi uch yirik oqimdan biri bo'lib, hokimiyat masalasida islom jamoasida paydo bo'lgan ixtilof natijasida vujudga kelgan.

SHia so'zining to'liq shakli «*ash-shi'a*» («tarafdorlar, guruh, partiya»), aniqrog'i «*SHi'at Ali*» («Ali tarafdorlari partiyasi») bo'lib, bu nom xalifa Ali (656-661) va uning avlodlariga ergashganlarga nisbatan berilgan.

SHialikda imomat masalasi asosiy diniy *ruknlardan* hisoblanadi. Imomat jamiyat manfaatlaridan emas, balki din *ruknlaridan* kelib chiqadi, deb e'tiqod qilinadi. Ularning ta'limotiga ko'ra, rahbar jamoa tomonidan saylanmay, balki u meros sifatida o'tadi. Mazkur ta'limotga binoan, Muhammad payg'ambar Alini xalifa etib tayinlagan, undan keyin esa xalifalik uning avlodlarida qonuniy meros sifatida vasiyat yo'li bilan uzatiladi. Imomlik (xalifalik) payg'ambarlik kabi ilohiy mansab hisoblanib, Alloh bandalari orasidan payg'ambarlarini tanlab, ularni gunohlardan saqlagani va ularga *ilmi ladun* (Alloh huzuridan berilgan ilm) bergani kabi xalifalarni ham shunday tanlaydi, deyiladi. Abu Bakr, Umar va Usmonlar esa, bu huquqni Alidan zo'rlik bilan tortib olishgan. Alining xalifaligi Payg'ambar vafotining birinchi kunidan boshlangan, deb hisoblaydilar.

Ash-SHahrastoniyy (v. 1153 y.) iborasi bilan aytganda: «SHialarning e'tiqodiga ko'ra, Alining imomligi va xalifaligiga oshkora va maxfiy dalillar kelgan hamda undan keyingi imomlik uning avlodlaridan tashqariga chiqmaydi, agarda chiqsa ham, bu ularga zulm qilish yo'li bilan oshirilishi mumkin».

5. Dinlarning xududiy taqsimlanishi va rivojlanish xususiyatlari.

Dinlar geografiyasining asosiy ko'rsatkichlari.

Din	E'tiqot qiluvchilarning soni (mln k)	Tarqalgan mintaqalari va mamlakatlari
Xiristianlik shu jumladan	1259 dan ortiq	Fratsiya, Ispaiya, Portugaliya, Italiya, Avstraliya, Belgiya, Irladiya, Polsha, Litva, Ukraina, CHexiya, Slovakiya, Vengrya, Sloveniya, AQSH, Xorvatiya, Kanada, Kipr, Lotin Amerikasi mamlakatlari, Filipin, Markaziy va Janubiy Afrika mamlakatlari, Koreya, Yaponiya, Xitoy.
Katolik	800	

Protestantlik	350	SHimoliy Yevropa mamlakatlari, Buyuk Britaniya, Germaniya, Niderlandiya, SHvetsariya, Litviya, Estoniya, AQSH, Avstraliya, Yangi Zelandiya, JAR, Markaziy va Janubiy Afrika mamlakatlari, Koreya, Yaponiya, Xitoy.
Provaslavlik	100	Rossiya, Ukraina, Belorusiya, Moldava, Gruziya, Bamariya, Ruminiya, Serbiya va Meriogoriya federatsiyasi,
Islomiya shu jumladan	1000 dan ortiq	Albaniya, Bosniya va

Milliy va diniy asosga ega bo'lgan majoralar uzoq yillardan beri Xindiston, SHiri-Lanka, Indoneziya, Eriokio, Taerenya, NNDR, Sudan, Samali, Malaziya, Xitoy va boshqalarda davom etmoqda. Diniy va hududiy manbadagi milliy ixtiloflar yarim asrdan ortiq vaqt davomida Isroil ikkinchi tomondan Misr, Livan, Suriya, hamda Irdaniya o'rtasidagi muzokorolarning tashkil qilinganligi bu dunyo miqyosidagi katta ijobiy siljishdir. Ma'luki din jamiyat xayotida turmushida juda katta rol o'yniydi. Bunda davlatning iqtisodiy rivojlanganligi dramasi aholining ta'limiy darajasi katta ahamiyat kasb etmaydi. Aholining diniy tarkibini bilish va uni to'g'ri baholash dunyoda bo'lib o'tayotgan miqiyosini voqea va xodisalarning ko'pchiligini to'g'ri tushunish va anglashga imkon beradi. Quyidagi 9 jadval dunyoda asosiy dinlar tarqalgan davlat va mintaqalar to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

Evropa xristianlik dinini barcha shakllari keng tarqalgan kotoliklik asosan qit'a Janubi qisman G'arbi va markazida Projestaltlik SHimolida, qisman G'arbi va markazida, provasiavlik sharqi va janubiy sharqida Sobiq ittifoq mamlakatlari provasiavlik va islom dinlari keng tarqalgan. Osiyoda barcha dunyoviy dinlar va yirik milliy dinlar keng tarqalgan. Ayniqsa Islom dini katta rol o'ynaydi. Islomning suniyluk yo'nalishi Indoneziya dunyoda eng yirik musulmon mamlakatlaridir. Malaziya, Xindiston, Bangladesh, Pokiston, Afg'oniston, Janubiy G'arbiy Osiyodagi barcha arab mamlakatlari asosiy o'rin egallaydi. Islomning shialik yo'nalishi Eron, Ozorbayjon, qiman Iroq va Yamanda asosiy din sifatida tan olgan islom diniga e'tiqot qiluvchilarning katta-katta guruhlarini Filipin, Kombodja, Tailand, I'enka, Kipr, SHiri- Lanka mamlakatlarida mavjud. SHarqiy va Janubiy SHarqiy Osiyo mamlakatlari buddizm va lomanizm keng tarqalgan. Ilduizmga xindiston va Nepal aholisining ko'pchiligi e'tiqod qiladi. Konfutsiyalik va daosizm dinlari Xitoyning asosiy dinlari xisoblanadi. Sintaizm Yaponiyada mavjud xristianlik dini mamlakatda ulialik tarqalgan. Xitoy, Yaponiya, Koreya, Indoneziya, Malaziya va boshqa mamlakatlar ham xristian diniga e'tiqod qiluvchilarning ancha miqdori mavjud. Afrikaning shimoliy g'arbiy sharqida joylashgan ko'pchilik mamlakatlarda islomning suniyluk yo'nalishi hukmron. Efiopiya, JAR va boshqa qator mamlakatlarda xristian dini muhim rol o'ynaydi. Markaziy va Janubiy Afrika aholisining asosiy qismi mahalliy dinlari e'tiqod qiladilar.

SHimoliy Amerikada xristianlikning ikki shakli katolik va protitanchlik hukmron. AQSHda protant, Kanadada katoliklar ko'proq Markaziy Amerikada aholining aksariyati katolikka e'tiqod qiladi. Xuddi shunday Janubiy Amerikada ham katolik dini hukmronlik qiladi. Umuman olganda Amerika qit'asiga barcha katoliklarning yarmidan ko'pi to'g'ri keladi. Amerikada islom diniga e'tiqod qiluvchilar AQSH aholisining hamda Karib dengizi havzasidagi ba'zi bir orollar aholisining ichida mavjud. Avstraliya va Okeaniyada ibratetantlik ega katolik keng tarqalgan. Kengi yillarda halqaro munosabat siyosat, iqtisodiyot, madaniyat va mafkurada islom dinining o'rni kengaymoqda va ahamiyati oshmoqda.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

76. Anoxin A.A., Jitin D.V. Geografiya naseleniya s osnovami demografii: Uchebnoe posobie. – SPb. Izd-vo SPbGU, 2013. – 307 s.
77. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: «Fan va texnologiya», 2014.-368 b.
78. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. – T.: Tafakkur, 2011. – 159 b.
79. Корылов V.A. Geografiya naseleniya. Uchebnoe posobie. – M.: 1999. – 124 s.

Qo'shimcha adabiyotlar

80. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -Toshkent, 1997.
81. O'zbekiston Davlat Statistika Departamentining 2010 yilga qadar chop etilgan respublika aholisining soni tabiiy o'sishi, migratsiyasi va ijtimoiy taraqqiyotiga oid statistik yilnomalar.
82. O'zbekistonda 1987, 1926, 1939, 1959,1970,1979, va 1989 yillarda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlari.
83. Abdalova Z.T., Tojiev Z.N. Iqtisodiy geografiya. O'quv qo'llanma. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», - 2013. 212 bet.
84. Abdurahmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O'quv qollanma. - T.: Noshir nashriyoti. – 2011.
85. Ata-Mirzaev O.B. Narodonaselenie Uzbekistana. – T., 2009.
86. Axmedov E. O'zbekiston shaharlari mustaqillik yillarida. – T., 2002.
87. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N. Aholi geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
88. Bo'rieva M.R., Egamova D.N. Dunyo aholisi: Rivojlanish jarayonlari (o'quv qo'llanma). – T.: Fan, 2008. – 156 b.
89. Bo'rieva M. R. O'zbekistonda oila demografiyasi. – T.,Universitet, 1997. -157 b.
90. Narodonaselenie. Ensiklopedicheskiy slovar. – M., 1994.
91. Ubaydullaeva R.A., Ata-Mirzaev O.B., Umarova N.O. O'zbekiston demografik jarayonlari va aholi bandligi (ilmiy-o'quv qo'llanma). – T., 2006.
92. Simagin Yu.A. Territorialnaya organizatsiya naseleniya. – M.: Izdatelsko-torgovaya korporatsiya "Dashkov i K", 2004. – 244 s.
93. Soliev A.S., Bo'rieva M.R va boshqalar. Qishloq joylar demografiyasi. – T., 2005. - 140 b.
94. Tojiev Z.N. O'zbekiston aholisi: o'sishi va joylanishi (Monografiya). – T.: «Fan va texnologiya», 2010. – 276 b.
95. Tojiev Z.N. Statistikaning umumiy nazariyasi. – T., 2000.-58 b.
96. Tojiev Z.N. Iqtisodiy va demografik statistika. – T., 2002.-160 b.
97. Soliev A., Nazarov M. O'zbekiston qishloqlari (Qishloq joylar geografiyasi). –T.: 2009.
98. 2014 World Population Data Sheet of the Population Reference Bureau.
99. "Aholi geografiyasi" fanidan o'quv-uslubiy majmua.- 2013.
100. O'zMU ichki tarmog'i.

Elektron manbalar:

19. <http://www.demoscope.ru>.

20. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
21. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
22. <http://www.demography.narod.ru>
23. <http://stat.uz>.
24. <http://ziyo.net>

8-mavzu. Aholining ijtimoiy va oilaviy tarkibi. Aholining bandligi va mehnat resurslari

Reja:

- 1. Aholining ijtimoiy tarkibi.**
- 2. Aholining oilaviy tarkibi.**
- 3. Aholining bandligi va mehnat resurslari**

1. Aholining ijtimoiy tarkibi.

Xar bir mamlakat aholisining ijtimoiy – sotsial tarkibi avvalo o'sha mamlakatda xukmron bo'lgan ijtimoiy munosabatlarning o'zgarishi esa, aholining ijtimoiy – sotsial tarkibini ham keskin o'zgartiradi.

Aholining ijtimoiy – sotsial tarkibini xarakterlovchi belgi ishlab chiqarish munosabatlaridir.

Mamlakatlarda aholining ijtimoiy – sotsial tarkibining o'zgarishi esa aholi tarkibida intellektual salohiyatga ega bo'lgan kishilarning (ko'payishiga olib keladi). Miqdoriga bog'liq.

- Bundan buyon aqliy mehnat sohasida band bo'lgan kishilar ko'payib boradi. Bu sohaga o'rta maktab ham, o'ily ta'lim tizimi ham bilimlarni ommalashtirishgan, nashriyot faoliyati ham, radio, televidinya ham kiradi.

Aholining ijtimoiy – sotsial tarkibiga kiruvchi ishchilar guruhidan malakali mutahassislar, xizmatchilarga talab doimiy ravishda ortib bormoqda, bu talabning oshishi XX asrning II – yarmida migratsiyaning yana bir shakli “oqillar ketishi” deb nomlangan migratsiya boshlanishi davriga to'g'ri keladi.

Aholining ijtimoiy – sotsial tarkibini belgilovchi yana bir ko'rsatkich – aholining bilim darajasidir.

Bilim darajasi , - aholinining sifat ko'rsatkichlaridan biri. Aholining sifat tushunchasi turmush va ovqatlanish sharoiti, sog'ligi, yangilanishlarni qabul qilib olishi, malakasini o'z ichiga oladi. BMTning bolalar fondi plakatida tasvirlangan afrikalik qiz “Sen katta bo'lganingda qanday

bo'lishni hohlaysan?" – degan savolga eng qisqa qilib "Tirik bo'lishni", - deb javob qiladi. "XX asr o'lati" nomini olgan SPID yuqumli kasalligi ham global muammoga aylandi.

Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda aholining ijtimoiy – sotsial tarkiblaridan yana biri aholining savodhonlik darajasidir. BMT ma'lumotiga ko'ra hozirda dunyoda 900 mingga yaqin kishi o'qishni ham yozishni ham bilmaydi. Jarayondagi ilmiy hodimlar soni 5,5 millionga yaqin. Industrial mamlakatlar qatoriga G'arbiy, shimoliy va janubiy Yevropa mamlakatlari, AQSH, Kanada Avstraliya, Yaponiya hamda Argentina, Liviya va boshqa davlatlar kiradi. Ularda noishlab chiqarish sohasiga jami band aholining 50 – 70% I to'g'ri keladi. Butun dunyo aholisining 45% I yoki 2 milliarddan ortiqroq qismi iqtisodiy faol aholi hisoblanadi. Shundan 350 milliondan ziyod aholi sanoatda: 1,7 mird kishi yoki iqtisodiy faol aholining 70% dan ko'prog'I qishloq xo'jaligida banddir. Sanoat va qishloq xo'jaligida band bo'lgan aholi, aholining ijtimoiy – sotsial tarkibidagi eng katta guruhlar hisoblanadi. Rivojlangan mamlakatlarda talabalarni ham alohida sotsial tarkib qilib ajratiladi. Aholining ijtimoiy – sotsial tarkibidan kelib chiqadigan yana bir xolat mamlakatlarning aholi jon boshiga to'g'ri keladigan IYAm dir.

Hozir Respublikamiz xalq xo'jaligining barcha sohalari, shuningdek fan va madaniyat uchun zarur kadrlarni tayyorlash oliy ta'lim o'rta maxsus o'quv yurti tayyorlab beradi.

Yildan yilga Respublikamiz xalq xo'jaligida ishlaydigan malakali mutaxassislar soni ko'payib bordi. O'zbekiston keyingi vaqtlarda industrial taraqqiyotning jadallashuvi bilan hunar – texnika bilim yurtlari (hozirgi kunda kollejlari) orqali malakali ishchilar tayyorlashga alohida e'tibor berila boshladi.

Shu yillarda O'zbekiston xotin – qizlar xayotida ham sifat o'zgarishlari sodir bo'ldi.

Ma'lumki xotin – qizlarning jamiyatdagi tutgan o'rni va huquqlari turli davrlarda turlicha bo'lgan. Inqilobdan avval o'zbek xotin qizlari ishlab chiqarishda kamdan – kam qatnashganlar, asosan uy – ro'zg'or ishlari, bola tarbiyasi bilan mashg'ul bo'lganlar. Xozirgi vaqtda o'zbek xotin qizlari xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida faol mehnat qilmoqdalar.

O'zbekiston endilikda barcha fan sohalari bo'yicha ilmiy muassasalarni birlashtirgan 2 ta fanlar akademiyasiga ega.

2. Aholining oilaviy tarkibi.

Oila jamiyat taraqqiyotining mahsuli sifatida o'zining paydo bo'lishi va rivojlanish tarixiga ega. Oilaning dastlabki shakli ibtidoiy jamoa tuzumi davrida paydo bo'ldi. Ma'lumki, ibtidoiy jamoa tuzumining birinchi bosqichida insonlar to'da-to'da bo'lib yashaganlar. Ular orasidagi jinsiy munosabatlar tartib - qoidaga ega bo'lmagan. Bir nechta erkak va bir nechta ayol farzandlari

bilan bir oila bo'lib yashaganlar, o'zaro turmush kechirishgan. Oilaning bunday shakli fanda «Poligamiya» - ko'p nikohlik, deb ataladi.

Quldorlik davrida esa jamiyat taraqqiyotida yuz bergan ijtimoiy - iqtisodiy o'zgarishlar asosan, xususiyl mulkning paydo bo'lishi natijasida, oilaning tarkibi xam, shakli ham o'zgardi. Dexqonchilik va chorvachilikning rivojlanishi ijtimoiy ishlab chiqarishda erkaklar qadrini oshirdi, moddiy maxsulotlar yaratishda erkaklar ulushi yuqori bo'la boshladi. Natijada ota xuquqiga asoslangan patriarhal oila vujudga keldi.

Endi bir erkak oila boshlig'i bo'lib, u xotinlari, farzandlari va qullari bilan oila bo'lib yashardilar. Bunday oilalar ko'pxotinlik, ya'ni «poliginiya» asosida tashkil bo'lgan poligamiya oila shakli bilan monogam - bir nikohli oila o'rtasidagi oraliq oilalarni tashkil etganlar.

Quldorlik davridan feodalizmga o'tish, hamda feodalizm ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishi oilaning «monogam», ya'ni yakka nikohlilik ko'rinishining paydo bo'lishiga asos bo'ldi. Ushbu davrda xo'jalik yuritishda ota-ona farzandlari, nabira - chevaralari bilan birga ishtirok etishgan. Ular birgalikda ekin ekib, xosil yig'ib, moddiy boylik yaratishgan. Ushbu davrda ota -ona, o'g'il-qiz, kelin -kuyov, nabiralari birga bir nechta bo'g'inli oila bo'lib yashashgan.

Kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari sharoitida esa, yirik -yirik sanoat korxonalarining paydo bo'lishi natijasida, mayda dexqon xo'jaliklar, mayda hunarmand oilalar inqirozga uchradi. Bolalarning mehnatidan foydalanish, ularga ishchi kuchi sifatidagi talab asta -sekin kamayib boradi. Ko'p bo'g'inli katta oila bo'lib yashash hollari yo'qola boshladi va oilaning yangi tuzilishi - er -xotin va bolalardan iborat bo'lgan nuklear - yadro oila yuzaga keladi.

Oilal paydo bo'lishi va rivojlanishini ilmiy o'rganish shuni ko'rsatadiki, oilaning tashkil bo'lishida asosiy omil-nikoh va qarindoshlik munosabatlari bo'lib, bu hol oilaga berilgan ilmiy ta'rifda o'z ifodasini topganl.

Oilal-insonlarning tabiiy biologik, nikoh. Qon-qarindoshlik, iqtisodiy, xuquqiy, ma'naviy munosabatlarda asoslangan, turmush birligi va o'zaro javobgarlik orqali bog'langangan ijtimoiy guruhidir.

Oilaning bugungi shaklida oila a'zolari bir-birlari bilan umumiy turmush, ma'naviy xuquqiy, psixologik munosabatlar va o'zaro javobgarlik xis-tuyg'ulari bilan boglanib turadilar. Oilada har bir oila a'zosining o'z ijtimoiy o'rni bordir. Oila asosini er - xotin tashkil etadi. Lekin oilada er-xotin uning farzandlari, ota-onasi, aka-uka, opa -singil va boshqa qarindosh-urug'lar xam yashashlari mumkin.

Demak oila turli mezonlar asosida tashkil topar ekan, ushbu mezonlarni o'z mazmuniga ko'ra, shartli ravishda demografik, ijtimoiy va iqtisodiy mezonlarga ajratish mumkin.

Oilaning demografik mezonlarga ko'ra turlari:

1. Ma'lumki oila tashkil bo'lishiga avvalo erkak bilan ayol o'rtasidagi nikoh birligi asos bo'ladi. Ana shu nikoh birtshigiga asosan oila ikki turga bo'linadi.

Poligam - ko'p nikohli oilalar, bunday oilalar yuqorida qayd etilganidek bir erkak, bir nechta ayol bilan nikohda turishi, oila ko'rishi mumkin.

Monogam - bir nikohli oilalar, ya'ni bir erkak bir ayol bilan nikohda turadi, oila quradi.

Qayta tuzilgan - ikkinchi nikohli oilalar.

2. Oila unda istikomat etuvchi oila a'zolarining tarkibiga qarab ham turlarga bo'linadi.

Oddiy (nuklear) oila, unda er-xotin nikohga kirmagan, ya'ni turmush qurmagan farzandlari bilan yashaydi. Bunday oilalar turlari eng ko'p tarqalgandir.

Murakkab (ko'p bo'g'inli) oilalar, bunday oilalarda ikki yoki undan ortiq, avlod vakillari istiqomat etishadi. Masalan, ota-ona oila qurgan farzandi va nabiralari bilan yoki bobo, buvi, ota-ona va farzand o'z bolalari bilan istiqomat etishadi.

3. Oila yadrosini tashkil etgan er-xotin hayotligiga, shu oilada birga yashash va yashamasligiga qarab xam oilalar turlicha bo'ladi.

Tugal (to'liq) oilalar, er -xotin xayot bo'lgan va birga yashagan oilalar.

Tugalmas (noto'liq) oila. Bunday oilalarda oila asosini tashkil etgan er xotinning biri hayot emas yoki shu oilada yashamaydi.

4. Oilada istiqomat etuvchi oila a'zolarinint miqdoriga ko'ra:

Kichik oilalar (2 - 4 kishilik)

O'rta oilalar (5 - 6 kishilik)

Katta oilalar (7 - 8 va undan ko'p kishilik) mavjuddir.

5. Bolalar soniga ko'ra: farzandsiz, bir bolali, kam, o'rtacha va ko'p bolali oilalar (davlatlarda, turli davrlarda ushbu mezonlar turlichadir.)

Oila jamiyatda tutgan ijtimoiy o'rniga, ya'ni er- xotinning ijtimoiy sinfiga, guruhiga qarab ham turlarga bo'linadi. Oilaning bunday ijtimoiy turlari, turli ishlab chiqarish usuli xukmron jamiyatda turlicha bo'lgan. Masalan, sobiq sovet hokimiyatida soo'ialistik ishlab chiqarish usuli hukmron edi. Ushbu davrda jamiyatda asosan 3 ta ijtimoiy sinf qayd etilar edi. Ular, ishchi xizmatchi va kolxozchi sinflar bo'lgan. Bunday sharoitda ba'zi oilalarda er - xotin bir xil ijtimoiy, sinfga, guruhga mansub bo'lsa (eri xam, hotini ham ishchi, ziyoli yoki kolxozchi), ba'zi oilalarda esa er -xotin turli ijtimoiy guruhga mansub (eri ishchi, xotini ziyoli, eri kolxozchi, xotini ishchi va x.k.) bo'lgan. Shu bois, oilalar ijtimoiy holatiga ko'ra 2 guruhga bo'lish mumkin:

1. Er-xotin bir xil ijtimoiy guruhga mansub oilalar (ishchi oilalar, xizmatchi oilalar, dehqon, tadbirkor, savdogar, olimlar, san'atkor, xunarmand oilalar).

2.Er-xotin turli ijtimoiy guruhga mansub oilalar.

3. Er-xotinni ma'lumotlariga ko'ra turlari: o'rta ma'lumotli, o'rta maxsus, yordamchi maktab ma'lumoti va oliy ma'lumotga ega bo'lgan oilalar, ma'lumotsiz (savodsiz) oilalar.

4. Oilaning «yoshiga» ko'ra yosh oila (1 yilgacha, 3 — 5 yillik, 6—10 yillik turmush tajribasiga ega bo'lgan oilalar), o'rta yoshdagi oila, yetuk oila.

5. Oilaning hududiy jixatlariga ko'ra:
shahar, qishloq va aralash tipdagi oilalar.

Hamda aralash tipdagi oilalar.

6. Er xotinning millatiga ko'ra;
millatga turlari; oila

Bir millatli (er xotin bir bir xidl mansub) va baynalminal (er-xotin turli mansub) oilalar.

7. Oilaning yuridik xususiyatiga ko'ra Rasmiy oila (nikohdagi oila) va norasmiy (nikohga kirmagan, nikohdan tashqari). Oila paydo bo'lgandan to xozirgi davrga qadar u bajarib kelgan vazifalar chuqur ilmiy taxlil etilsa, ularni asosan uch yo'nalishda ifodalash mumkin. Bu yo'nalishlar farzandlarning tutilishi, ularni tarbiyalash va moddiy extiyojini qondirishdir. Shuning uchun ham oila vazifalarini uch guruhga ajratish maqsadga muvofiqdir.

Oilaning demografik vazifasi.

Oilaning ijtimoiy vazifasi.

Oilaning iqtisodiy vazifasi.

Oilaning demografik vazifasiga - uning demografik faoliyati, ya'ni oilada farzandlarning tug'ilishi, inson naslini, jamiyatni davom ettiruvchi avlod yaratish kiradi.

Oilaning ijtimoiy vazifasiga- oilada farzandlarni tarbiyalash, inson sifatida kamolga yetkazish, ularning tabiatga, jamiyatga va o'zaro munosabatlarini shakllantirish, dam olish va salomatligini tiklash kabilar kiradi.

Oilaning iqtisodiy vazifasiga oila a'zolarini oziq -ovqat, kiyim -kechak va boshqa yashash uchun zarur bo'lgan moddiy vositalar bilan ta'minlash kiradi.

Oilaning mavjudligi yashash jarayoni, uning o'z vazifalarini bajarishi bilan bog'liqdir. Agar oila o'zining demografik vazifalarini bajarmas ekan, ya'ni oilada farzandlar tug'ilmasa, yangi oilalar bo'lmaydi, oila davom etmaydi. Oila davom etishi, yangi oilalar paydo bo'lishi uchun esa oilada tug'ilgan farzandlarni boqish, tarbiyalash, kamolga yetqazish, inson sifatida shakllantirish lozim. Demak, oila o'z mavjudligini saqlab qolishi uchun o'zinin!' barcha vazifalarini bajarishi shart.

Oila vazifalarini bajarilishi bir-biri bilan bog'liq xolda ro'y beradi. Masalan, oilada farzandlarning sog'-salomat tug'ilishi ona salomatligiga, ona salomatligi va tug'ilgan farzandning sog'-salomat o'sishi esa oilaning iqtisodiy vazifasining bajarilish darajasiga, ya'ni moddiy ta'minlash darajasiga nihoyatda bog'liqdir. Oilada

tug'ilgan farzandning yetuk inson bo'lib shakllanishi oilaning ta'lim tarbiyasiga, bola dunyoqarashini shakllantirilishi, ya'ni oilaning ijtimoiy vazifalarini bajarilishi bilan uzviy bogliq bo'ladi. O'z navbatida oilada farzandlar miqdorining oshib borishi ham oilaning iqtisodiy vazifalarini bajarilish darajasiga ta'sir etadi. Boshqacha qilib aytganda, oilada istiqomat qilayotgan oila a'zolarini ko'payib boishi oilaning moddiy imkoniyatini ko'tarishni, ya'ni oilaning iqtisodiy vazifasini bajarish darajasini tezlashtirishni talab etadi. Yoki oilaning ijtimoiy vazifasini olib ko'raylik. Oilada farzandga berilgan ta'lim tarbiya uning dunyoqarashining shayulanishida, xayotga, yashashga bo'lgan munosabatlarida asosiy omildir.

Farzand oila muxitida katta bo'lar ekan, uning barcha xulq atvori, atrof muxitga, oilaga bo'lgan munosabati, kelajakda o'zining oila qurishi, farzandlar ko'rishi xaqidagi fikrlari shakllanib boradi. Agar oilaning ijtimoiy vazifasi ijobiy bajarilsa, ya'ni bolada oilaga, ota-onaga, keksalarga xurmat, o'zaro yordam kabi xislatlar shakllansa, u kelajakda oila qurgach, o'zi xam farzandlarini xuddi shunday tarbiyalashga intiladi. Demak, yangi avlodning oila qurishida, yangi oilaning shakllanishida oiladagi ijtimoiy vazifalarning bajarilishi asosiy omillardan bo'lib xizmat qiladi.

Oila jamiyat rivojlanib borar mas'uliyatlari ham demografik taraqqiyoti va uni maxsuli sifatida tashkil topar ekan, uning jamiyat oldidagi o'z oshib boradi. Bu mas'uliyat. Oila zimmasiga yuqorida aytilanidek, inson naslini, jamiyatni davom ettiruvchi avlod yaratish, ularni tarbiyalash, kamolga yetkazishdek vazifalarni yuklaydi. Oila ushbu vazifalarni bajarar ekan, o'zi ham ma'lum ma'noda taraqqiy etib boradi. Oilaning taraqqiy etishini u bajarayotgan vazifalar mohiyatiga binoan uch yo'nalishda belgilash maqsadga muvofiqdir.

Oilaning demografik taraqqiyoti.

Oilaning ijtimoiy taraqqiyoti.

Oilaning iqtisodiy taraqqiyoti.

Oilaning ijtimoiy taraqqiyoti oila a'zolarining ma'lumotlilik darajasi, ijtimoiy mavqei, salomatligi borasidagi hamda ularning ta'lim - tarbiya, urf -odat, fan va madaniyat, tabiat va jamiyatga bo'lgan munosabatlarini takomillashib borishidir.

Oilaning oziq-ovqat, kiyim - kechak, uy -joy va boshqa yashash uchun zarur bo'lgan narsalar bilan ta'minlanish darajasining o'zgarib borishi, uning iqtisodiy taraqqiyotini belgilaydi

Oilaning demografik taraqqiyoti deganda esa, oilaning tashkil topishi, miqdori, demografik tarkibi va faoliyatining ma'lum davrlarda o'zgarib borishi tushuniladi.

Ko'rinib turibdiki, oila o'z mohiyati bilan jamiyat xayotining turli qirralarini aks ettiradi. Shuning uchun xam oila qator ijtimoiy fanlarning o'rganish mavzusidir. Demografiya oilani o'rganar ekan, asosiy e'tiborni uning avlod yaratuvchilik, jamiyatni davom ettiruvchilik faoliyatiga qaratadi. Oilaning demografik taraqqiyoti, asosan statistik ma'lumotlar yordamida

o'rganiladi. Bunday ma'lumotlar esa, oilani muntazam ro'yhatga olib borish va aholi o'rtasida sobiologo-demografik tadqiqotlar o'tkazish yo'li bilan to'planadi.

Oila xaqidagi statistik ma'lumotlar, ularning tuzilish tizimi jaxondagi hamma davlatlarda ham aynan bir xil emas. U xar bir davlat statistikasi uchun qayd etilgan oilaning statistik tushunchasiga va o'tkazilayotgan aholi ro'yxati dasturiga bog'liqdir. Dastur tuzishda aholining oilaviy tarkibi, oilaviy yashash turlari asos qilib olinadi. Qator iqtisodiy rivojlangan davlatlarda oiladagi farzandlar kamolot yoshiga yetib oila qurgach, ular iqtisodiy jixatdan mustaqil yashaydilar va aloxida oila hisoblanadilar. Ba'zi davlatlarda esa 20 yoshdan oshgan xar bir yigit qiz oila qurmasa xam, o'zi aloxida oila xisoblanadi. Yana boshqa davlat statistikasida turmush qurib ota - onasi oilasiga qaytib kelsa xam ularni aloxida oila yoki yolg'iz yashovchilar qatorida hisoblanadi. Ba'zi xollarda qarindosh, qondosh bo'lmagan begona kishilar ham bir oila bo'lib yashaydilar.

Jaxon statistikasida «Oila» tushunchasi bilan birga «uy xo'jaligi» tushunchasidan xam foydalaniladi. Unda aholining oilaviy xolati xaqidagi ma'lumotlar uy xo'jaliklari bo'yicha to'planadi. «Uy xo'jaligi» birga xo'jalik yurituvchi, birga yashovchi kishilarni biriktiruvchi ijtimoiy iqtisodiy yacheykadir¹. Uy xo'jaligi tushunchasi oiladan farq qilib, unda faqat qarindoshlik munosabatlari asosida birikkan kishilargina emas balki, ijtimoiy- iqtisodiy munosabatlar asosida birga yashovchi begona kishilar ham, alohida mustaqil xo'jalik yurituvchi yolg'iz kishilar xam kiritiladi.

Uy xo'jaligi tushunchasi hamma davlatlarda xam bir xil emas. U xar bir davlatning ijtimoiy - iqtisodiy sharoitiga, unda istiqomat etuvchi xalqning turmush tarziga, urf- odatlariga bog'liqdir. Ba'zi davlatlarda uy xo'jaligi uchun kishilarning birga yashashi asos qilib olinsa, boshqa bir davlatda esa ularning birga ovqat tayyorlashi, birga ovqatlanishi asos qilib olingan.

Uy xo'jaligi ikki turga bo'linadi: shaxsiy va jamoa xo'jaligi. Shaxsiy uy xo'jaligida bir uyda yashovchi, birga xo'jalik yurituvchi va o'zlariga o'zlari ovqat tayyorlovchi kishilar guruhi kiradi. Bunday guruhlarda bir uyda, yoki bir nechta uyda yashovchi yoki uyi bo'lmagan kintilar ham yashashlari mumkin. Bunday uy xo'jaligida, bir uyda yashovchi ota-ona, bola, qarindoshlardan tashqari ikki yoki undan ortiq bir xo'jalikda yashovchi, lekin qarindosh bo'lmagan yolgiz kishilar, xizmatkorlari bilan yashovchi yolg'iz ayol yoki erkaklar xam kiradi. Qarindosh bo'lmagan ikki yoki undan ko'p kishnlar yashovchi shaxsiy uy xo'jaligi 1980-1985 yit^larda AQSh dagi uy xo'jaliklarning 10% yaqinini Kanadada-5,6, Yangi Zerlandiyada -7,5, Belgiyada -3,6, va Yaponiyada 0,2% ni tashkil etgan¹.

Jamoa xo'jaliklariga bolalar, qariyalar nogironlar uylari, qamoqxonalar, kazarmalar, surunkali kasallar yashovchi kasalxonalar va boshqa shunga o'xshash muassasalar kiradi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, juda ko'p davlatlarda uy xo'jaligining asosiy qismini nikoh va qon-qarindoshlik asosida tashkil topgan oilalar tashkil etadi. Bunday uy xo'jaligi fanda «Oilaviy uy xo'jaligi» deyiladi. Demografiya ana shu oilaviy uy xo'jaligini, aniqrog'i – oilani o'rganadi.

3. Aholining bandligi va mehnat resurslari

Aholining o'z jismoniy va ma'naviy imkoniyatlariga ko'ra mehnat qila olish qobiliyatiga ega bo'lgan qismi jamiyatning mehnat resurslari hisoblanadi.

Odatda aholini nuqtai nazaridan 3 guruhga bo'linadi:

- 1) mehnat yoshidagi bo'lgan guruh – bolalar va o'smirlar;
- 2) mehnat yoshidagi guruh – mamlakatning asosiy mehnat resurslari;
- 3) mehnat yoshidan o'tgan aholi.

Mehnat resurslarining soni turli mamlakatlarda turlicha, chunki aholining yuridik jihatdan belgilab qo'yilgan va mehnat resurslariga kiritiladigan yosh chegarasi hamma mamlakatlarda bir xil emas. Halqaro statistikada, odatda, 15 yoshdan 64 yoshgacha bo'lganlar **mehnatga yaroqli** aholii hisoblanadi. O'zbekistonda esa 16 yoshdan 59 yoshgacha bo'lgan erkaklar va 16 yoshdan 54 yoshgacha bo'lgan xotin-qizlar **mehnat yoshidagi aholi** sanaladi va mamlakatning asosiy mehnat resurslari hisoblanadi. Bu yoshdagi aholining hammasi ham ishlaydi deb bo'lmaydi, albatta. Masalan, ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qiyotganlar va salomatligi tufayli ishlay olmaydigan nogironlar va hakazo shular jumlasidandir. Aksincha, nafaqa yoshidan oshib ketgan keksalar shuningdek, hali 15 yoshga to'lmagan ba'zi o'smirlar ham ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etadi. Bu mehnatga qobiliyatli aholi tushunchasini kiritishni taqazo qiladi. Mehnatga qobiliyatli aholi deganda, har qanday mamlakatning yoshidan qat'i nazar real mehnat resurslari tushuniladi.

Mehnatga yaroqli aholi, o'z navbatida, ikki guruhga bo'linadi: iqtisodiy aktiv aholi va iqtisodiy aktiv bo'lmagan aholi.

Iqtisodiy aktiv aholi deganda mehnatga yaroqli aholining ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etayotgan, o'z mehnati tufayli daromad oladigan qismi va ishlashni hohlaydigan, ammo ish yo'qligidan vaqtincha ishlamayotgan qismi tushuniladi.

Iqtisodiy aktiv bo'lmagan aholi tushunchasi hamma mamlakatda bir xil ma'no bermaydi. Ba'zi bir davlatlarda ishsizlar va yarim ishsizlar ham iqtisodiy aktiv aholi hisoblanadi. Bu esa, iqtisodiy aktiv aholi tushunchasining haqiqiy ma'nosiga to'g'ri kelmaydi.

Mehnatga yaroqli aholining o'z yordamchi xo'jaligida band bo'lgan, vaqtincha mehnat qobiliyatini yo'qotgan va o'qishda va armiya xizmatida bo'lishi tufayli ishlamayotgan hamda ish qidirmayotgan qismi **iqtisodiy aktiv bo'lmagan aholi** hisoblanadi. Har bir mamlakatda yoki

mamlakatlar guruhida mehnat resurslarining soni, tarkibi va o'sish sur'atlari aholining takror barpo qilinish jarayonining xususiyatlariga va aholining yosh tarkibiga ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi. Chunki, mehnat resurslari sonining o'sishi, asosan, aholining tabiiy o'sish hisobiga bo'ladi. Dunyoning ayrim mamlakatlarida mehnat resurslarining soni mexanik harakat (migrasiya) hisobiga ham o'zgaradi. Masalan, ayrim mamlakatlardan (ko'proq rivojlanayotgan qoloq mamlakatlardan) mehnatga yaroqli bo'lgan aholi ish qidirib, boshqa mamlakatlarga boradilar. Jumladan, G'arbiy yevropa mamalkatlarida (G.F.R, Angliya va boshqalar) xorijiy mamlakatlardan kelgan ishchi kuchidan foydalanish ayniqsa keng tarqalgan. Chunki, boshqa mamlakatlardan kelgan ishchilar bu davlatlar uchun eng arzon ishchi kuchi hisoblanadi. Shunday qilib, ayrim mamlakatlar mehnat resurslarining soni migrasiya hisobiga ham ko'payishi yoki kamayishi mumkin.

Rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy aktiv aholining xalq xo'jaligi tarmoqlarida taqsimlanishi bir xil emas, ayrim mamlakatlarda bir-biridan keskin farq qiladi.

Yuksak tarqqiy etgan mamalkatlarda iqtisodiy aktiv aholining ko'pchilik qismi moddiy bo'lmagan ishlab chiqarish sohalarida (savdo, moliya, maishiy xizmat doirasida) ishlaydi. Masalan, Aqsh, Kanadada. Ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarda sanoatda ishlovchilarning salmog'i keyingi yillarda deyarli stabillashib qoldi, ba'zi mamlakatlarda (Aqsh, Kanada, Buyuk-Britaniya, Belgiya, Avstriya) xatto kamaya boshladi, aksincha ba'zi bir mamalkatlarda sanoat va qurilishda band bo'lgan ishchilarning soni va salmog'i oshib bormoqda.

Mehnat resurslarining tarkibi aholining yosh tarkibiga bog'liq. Aholini mehnat resurslari nuqtai nazardan quyidagi yosh guruhlarga ajratiladi:

1. 0 – 14 yosh
2. 15 – 64 yosh
3. 65 yosh va undan kattalar.

O'zbekistonda:

1. 0 – 15 yosh
2. 16 – 59 erkaklar
16 – 54 ayollar
3. 60 yoshdan va undan katta (erkaklar)
55 yoshdan va undan katta (ayollar)

Rivojlanayotgan mamlakatlardagi iqtisodiy aktiv aholining xalq xo'jaligi tarmoqlarida taqsimlanishi boshqa rivojlanayotgan mamlakatlardan farq qiladi.

Avvalo shuni aytish kerakki osiyo, Afrika, Lotin Amerikasining rivojlanayotgan mamlakatlarida tug'ilishning ham yuqoriligi, o'ratacha umr muddatini pastligi tufayli aholi tarkibida mehnat resurslarining salmog'i kam.

Masalan butun dunyo bo'yicha 63%, yevropada 67%, Amerikada 63%, Osiyoda 63%, Avstraliyada 68%, Okeaniyada 65% tashkil etadi.

Mehnat resurslari mehnat faoliyati xolatiga ko'ra quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. 16-19 yoshlilar – bu davr majburiy xoldagi mehnat resurslari ishlab chiqarishlarini hisoblaydi.
2. 20-29 yoshlilar – bu davrda mehnat resurslari kuch va faqat mehnatga tayyorlanishga sarflanadi.
3. 30-39 yosh – bu davrda aholi aktiv mehnat resurslari hisoblanadi.
4. 40-49 yosh – bu mehnat resurslarining o'rta davri bo'lib to'plangan bilim ko'nikma va malakalar ishlab chiqarishga jalb etiladi.
5. 50-59 yosh – mehnat resurslarining katta davri bo'lib, mehnat unumdorligi pasaya boradi.

Mehnat resurslaridan foydalanishda aholining to'la ish bilan mavsumiy ish bilan taminlash mumkin.

Ishsizlik sabablari – ish o'rinlarining yetishmasligi “texnologik ishsizlik”, “agrar aholini ortiqchaligi”.

O'zbekiston respublikasida iqtisodiy tarmoqlari bo'yicha aholi bandligi.

1. Sanoatda – 12,7%;
2. Qishloq va o'rmon xo'jaligida 33,5%;
3. Transport va aloqada 4,3%;
4. Qurilishda 7,7%;
5. Savdo umumiy ovqatlanish, moddiy texnika xizmati 8,5%;
6. Kommunal xo'jalik, maishiy xizmatda 2,9%;
7. Sog'liqni saqlash, jismoniy madaniyat, ijtimoiy ta'limotda 6,6%;
8. Xalq ta'limi, madaniyat va san'at, fan 12,8%;
9. Kredit, moliya va sug'urtada 0,6%;
10. Tashkilot boshqarmalarida 1,5%;
11. Boshqa sohalarda 8,9%.

O'zbekiston aholisining yosh tarkibi.

1. 0-15 yoshlilar 38%;
2. 16-59 yoshli erkaklar, 16-54 yoshli ayollar 54%;
3. 60 yoshdan katta erkaklar, 55 yosh va undan katta ayollar 8% tashkil qiladi.

Respublikamiz mehnat resurslarini (yoki iqtisodiy faol aholini) soni ko'p biroq ularning jami aholi tarkibidagi ulushi oz. Buning sababi tug'ilish va tabiiy ko'payishning yuqoriligidadir. Natijada "demografik yuk" yoki mehnatga layoqatsizlar nisbati o'ziga xos. Masalan, agar Baltika davlatlarida oilada 3 kishidan 2 kishi ishlasa, bizda aksincha 6 kishidan 2 yoki 3 kishi ishlashi mumkin.

Rasmiy ma'lumotlarga qaraganda 1.07.2001 yilda O'zbekistonda mehnatga layoqatlilar 12,6 mln. yoki jami aholining 47,4% tashkil qiladi. Shundan 9,1 mln. kishi (72,2 foiz) ish bilan band, rasman "ishsiz" sifatida mehnat birjalarida qayd etilganlar esa 37,5 ming yoki atigi 0,4% ga teng. Albatta, bu raqam uncha aniq emas, chunki, birinchidan hozirgi barcha ish qidiruvchilar ham ayniqsa qishloq joylarda mehnat birjasiga murojat qilmaydilar, ikkinchidan mehnat statistikasi va mehnat bozori uncha takomillashmagan.

Shu bois, mehnat resurslarining haqiqiy bandlik darajasi ancha past. Bundan tashqari, bizning sharoitimizda «Yashirin ishsizlar» bilan birga mavjud mehnat resurslaridan foydalanish holati iqtisodiy jihatdan yuqori emas, qishloq joylarda mehnat resurslari yil davomida ish bilan ta'minlanmagan.

Iqtisodiy faol aholining umumiy soni 2001 yil ma'lumotlari bo'yicha 9,2 mln. kishi yoki bu mamlakat aholisining 37,1% tashkil etadi.

Aholining bandlik (ayniqsa sog'liqni saqlash) tqroq ortib bormoqda. Moddiy tarmoqlarda ichida bu jarayon qurilish va transportda ko'proq. Barcha band aholining 3/5 qismidan ko'prog'i nodavlat sektoriga to'g'ri keladi.

2001 yilda mehnat tashkilotlariga 463 ming kishidan ziyodroq aholi ish so'rab murojaat qilgan. Ularning yarmidan ko'prog'i 16-30 yoshdagilar, deyarli 2/3 qismini umumiy o'rta ma'lumotga ega bo'lganlar tashkil qiladi. Shu yilda barcha ish so'rab murojaat qilganlarning 68,7% ni talabi qondiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Makroiqtisodiyot va statistika vazirligi ma'lumotlari bo'yicha respublika rasman "ishsiz" maqomida 7,5 ming kishi qayd qilingan. Bu jami iqtisodiy faol aholining 0,4 foiziga teng yoki 2000 yil darajasida qolgan.

Keyingi yillarda mamlakatda yangi ish o'rinlari yaratishga katta e'tibor qaratilmoqda. Masalan, birgina 2001 yilda 465,3 ming kishilik ish o'rinlari tashkil etilgan. Ularning asosiy qismi qishloq joylarga to'g'ri keladi. Bu borada ayniqsa Farg'ona, Samarqand va Namangan viloyatlarida ibratli tadbirlar amalga oshirilmoqda. Umuman olganda esa mehnat resurslaridan to'la va samarali foydalanish muhim muammo hisoblanadi. Bu muammo eng avvalo davlatning "bandlik" dasturi doirasida hal etilib boriladi.

O'zbekistonda aholining bandlik darajasi juda murakkabdir. Mamlakatimizda qadimdan qishloq xo'jaligi rivojlanganligi va tabiiy sharoitning qulayligi tufayli aholining 36%dan ortiqrog'i qishloq xo'jaligi sohasiga to'g'ri keladi.

Shuningdek sanoat ham mamlakatimizda istiqbolli sohalardan biri bo'lib unda aholining 12,6% qismi faoliyat ko'rsatadi.

Xozirgi vaqtda rivojlangan mamlakatlarda xo'jalik yuritishning reindustrial shakli ommalashib boryapti. (Ya'ni nomoddiy sohaning rivojlanishi). O'zbekistonda esa xo'jalik yuritishning bu shakli hozirgi kunda ast – sekin rivojlanib bormoqda.

O'zbekistonda 1926 yilda nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida band bo'lgan aholining bor yo'g'i 6 % I ishlagan bo'lsa, 90 – yilga kelib bu ko'rsatkich 26% ga yetadi ya'ni 4 % ga oshadi.

Musataqillikdan so'ng O'zbekistonda moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari yuqori sur'at bilan rivojlanmoqda. Shu bilan birga aholi moddiy va madaniy turmush darajasini yuqori bo'lishi hilma – xil xizmat ko'rsatish sohaslariga bo'lgan talabni oshiradi.

Nomoddiy tarmoqlar ichidan sog'liqni saqlashda aholi tezroq o'sib boryapti. Moddiy tarmoqlar ichida bu jarayon qurilish va transportda ko'proq kuzatilyapti.

Barcha band aholining 3⁵ qismidan ko'prog'i nodavlat sektoriga to'g'ri keladi. 2001 yilda mehnat tashkilotlariga 463ming kishidan ziyodroq aholi ish so'rab murojat qilgan. Ularning yarmidan ko'prog'i 16 – 30 yoshdagilar 2³ qismini umumiy o'rta ma'lumotga ega bo'lganlar tashkil etadi. Shu yilda barcha ish so'rab murojaat qilganlarning 68,7% ni talabi qondirilgan.

O'zbekiston Respublikasi marko iqtisodiyot va statistika vazirligi ma'lumotlari bo'yicha, respublikada rasman “ishsiz” maqomiga 7,5 ming kishi qayd qilingan. Bu jami iqtisodiyot faol aholining 0,4% ga teng yoki 2000 – yil darajasida qolgan.

Keyingi yillarda mamlakatda yangi ish o'rinlari yaratishga katta e'tibor qaratilmoqda: Masalan, birgina 2001 – yilda 465,3 ming kishilik ish o'rinlari tashkil etilgan. Ularning asosiy qismi qishloq joylarga to'g'ri keladi. Bu borada yaniqsa Farg'ona, Samarqand, Namangan viloyatlarida ibratli tadbirlar amalga oshirilmoqda. Umuman olganda esa mehnat resurslaridan to'la va samarali foydalanish muhim muammo hisoblanadi.

Bu muammo eng avvalo davlatning “bandlik” dasturi doirasida ham etilib boradi. Ma'lumki jahon mamlakatlarida nomoddiy sohalardagi aholining bandligi oshib bormoqda. Bizda esa u hozircha kamroq. Masalan sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya, sport, ta'lim, madaniyat, san'at va fan kabi ijtimoiy sohalarda band bo'lgan mehnat resurslarini ulushi ko'pgina viloyatlarda oz.

O'zbekistonda ham endilikda nomoddiy sohada band aholi asta sekin o'lib bormoqda.

Ayniqsa o'zbekistonda ilm fanga alohida e'tiborni qaratish o'zbek xalqining jahonshumul yutuqlari ifodasisir. Lekin shuni alohida ta'kidlab o'tish zarurki respublika aholisining ijtimoiy

tarkibi va bilish darajasini xozirgi talablar doirasiga ko'tarish uchun ham ancha ish qilinish kerak. Iqtisodning bundan buyon bozor munosabatlari asosida rivojlanib borishi o'zbekistonda zamonaviy sanoat ishlab chiqarish malakasiga ega bo'lgan kadrlarni ko'plab tayyorlashni talab etadi.

O'zbekiston mehnat resurslarining holatiga ko'ra 3 ta region ajratiladi:

1. Farg'ona, Zarafshon vodiysi, Xorazm viloyati. Bu yerda ortiqcha mehnat resurslari mavjud, ish o'rinlari ham.
2. Mirzacho'l, Buxoro Navoiy regioni. Bu yerda ishchi kuchi kam, ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun esa tabiiy resurs omili yetarli.
3. Toshkent regioni. Bu yerda ishchi kuchi ham, ish o'rinlari ham ko'p.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

101. Anoxin A.A., Jitin D.V. Geografiya naseleniya s osnovami demografii: Uchebnoe posobie. – SPb. Izd-vo SPbGU, 2013. – 307 s.
102. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: «Fan va texnologiya», 2014.-368 b.
103. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. – T.: Tafakkur, 2011. – 159 b.
104. Корылов V.A. Geografiya naseleniya. Uchebnoe posobie. – M.: 1999. – 124 s.

Qo'shimcha adabiyotlar

105. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -Toshkent, 1997.
106. O'zbekiston Davlat Statistika Departamentining 2010 yilga qadar chop etilgan respublika aholisining soni tabiiy o'sishi, migratsiyasi va ijtimoiy taraqqiyotiga oid statistik yilnomalar.
107. O'zbekistonda 1987, 1926, 1939, 1959,1970,1979, va 1989 yillarda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlari.
108. Abdalova Z.T., Tojiev Z.N. Iqtisodiy geografiya. O'quv qo'llanma. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», - 2013. 212 bet.
109. Abdurahnmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O'quv qollanma. - T.: Noshir nashriyoti. – 2011.
110. Ata-Mirzaev O.B. Narodonaselenie Uzbekistana. – T., 2009.
111. Axmedov E. O'zbekiston shaharlari mustaqillik yillarida. – T., 2002.
112. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N. Aholi geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.

113. Bo‘rieva M.R., Egamova D.N. Dunyo aholisi: Rivojlanish jarayonlari (o‘quv qo‘llanma). – T.: Fan, 2008. – 156 b.
114. Bo‘rieva M. R. O‘zbekistonda oila demografiyasi. – T.,Universitet, 1997. -157 b.
115. Narodonaselenie. Ensiklopedicheskiy slovar. – M., 1994.
116. Ubaydullaeva R.A., Ata-Mirzaev O.B., Umarova N.O. O‘zbekiston demografik jarayonlari va aholi bandligi (ilmiy-o‘quv qo‘llanma). – T., 2006.
117. Simagin Yu.A. Territorialnaya organizatsiya naseleniya. – M.: Izdatelsko-torgovaya korporatsiya “Dashkov i K”, 2004. – 244 s.
118. Soliev A.S., Bo‘rieva M.R va boshqalar. Qishloq joylar demografiyasi. – T., 2005. - 140 b.
119. Tojiev Z.N. O‘zbekiston aholisi: o‘sishi va joylanishi (Monografiya). – T.: «Fan va texnologiya», 2010. – 276 b.
120. Tojiev Z.N. Statistikaning umumiy nazariyasi. – T., 2000.-58 b.
121. Tojiev Z.N. Iqtisodiy va demografik statistika. – T., 2002.-160 b.
122. Soliev A., Nazarov M. O‘zbekiston qishloqlari (Qishloq joylar geografiyasi). –T.: 2009.
123. 2014 World Population Data Sheet of the Population Reference Bureau.
124. “Aholi geografiyasi” fanidan o‘quv-uslubiy majmua.- 2013.
125. O‘zMU ichki tarmog‘i.

Elektron manbalar:

25. <http://www.demoscope.ru>.
26. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
27. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
28. <http://www.demography.narod.ru>
29. <http://stat.uz>.
30. <http://ziyo.net>

9-mavzu. Aholi migratsiyasi

R E J A:

1. *Migratsiya to‘g‘risida tushuncha.*
2. *Migratsiya markazkarining tarixiy tarqqiyoti davomidagi o‘xgarishi.*
3. *Migratsiya ko‘rsatkichlari.*

1. *Migratsiya to‘g‘risida tushuncha.*

Aholining yashash joyini o'zgartirish maqsadida bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi (xarakati) aholi migrassiyasidir. Bazan adbiyotlarda aholining qishloqdan shxarga yoki aksincha hsaxardan qishloqqa borib ishlab qaytishini mayantiksimon migarassiya deb ataladi. Bu to'g'ri emas albatta. Chunki qishloqdan shxarga yoki shxardan qishloqqa ishga kelib kechqurun uyga qaytishda, migrassiyaqning eng muxim sharti bajarilmaydi- aholi yashash joyi o'zgartirilmaydi. Shuning uchun bu jarayonning aholining mayantiksimon xarakati deb atash muvofiqdir.

Migrassiya ichki (yani bir mamlakatning ichida ayrim rayonlar o'rtasida, qishloqdan shaharga) yoki tashqi (bir mamlakatdan ikkinchi mamlakatga, bir qit'dan ikkinchi qit'aga) bo'lish mumkin. Migrassiya, shuningdek, doimiy hamda vaqtincha (shu jumladan mavsumiy bo'ladi.) Aholi migrassion harakatining sabablari xilma-hil bo'lishi mumkin. Aholini bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yurishga majbur qiluvchi sabablardan eng muhimlari ikkita: iqtisodiy sabablar (masalan, ish qidirib yoki moddiy axvolini yaxshilash maqsadida bir rayondan ikkinchi rayonga yoki boshqa mamlakatga ko'chish xamda siyosiy sabablar (siyosiy, milliy yoki diniy etiqodga ko'ra quvg'in ostiga olinishi natijasida, davlatlar o'rtasidagi chegaralarning o'zgarishi yoki xarbiy harakatlar davom etgan rayonlardan boshqa joylarga ko'chib o'tish, davlatlar o'rtasidagi millatlar vakillarini ayirbosh qilish kabilar). Ichki migrassiyalar mamlakatlar aholisining ko'payishi va kamayishiga ta'sir ko'rsatmaydib balki aholining mamlakat xududi bo'ylab shahar qishloq o'rtasida qayta taqsimlanishga olib keladi holos. Tashqi migrasiyalar esa, aksincha bir mamlakat, xatto aholisining ko'payishiga sababchi bo'ladigan muhim omil hisoblanadi. Xalqaro migratsiyasi 6 guruhga ajratiladi:

1. *Oilaviy va boshqa sabablarga ko'ra doimiy yashahs maqsadida bir davlatdan boshqa davlatga ketgan emigratlar.*
2. *Migrant mexnatkashlar.*
3. *Nolegal immigrantlar.*
4. *Qochoqlar.*
5. *Talabalar ilmiy hodimlar, tadqiqotchialr.*
6. *Turli maqsadda ko'chib yuruvchilar –turistlar, dam oluvchilar, anjuman qatnashchilari.*

2. *Migratsiya markazkarining tarixiy tarqqiyoti davomidagi o'xgarishi.*

Aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chib joylashishi juda qadim zamonlardayoq mavjud bo'lgan. Biroq xar bir davrning migratsiyasiga o'ziga xos xususiyatlarga ega va turli xil oqibatlariga olib keladi. Antik davrning oxiri va o'rta asrlarining boshlarida ro'y bergan hamda adabiyotlarda "xalqlarning buyuk ko'chish davri" deb nomlangan migrassion harakatlar Yevropa va Osiyodagi ko'p xalqlarning etnik tarkibiga katta tasir ko'rsatadi. Markaziy va Shimoliy

EVROPAGA German xalqlarining joylashuvi, ularning Britaniya opollariga kirib borishi xuddi ana hsu davrga to'g'ri keladi. Shu davrda slavyan xalqlari Sharqiy Yevropa xamda bokon yarimorolini egalladi xamda O'rta Osiyoda turkiy xaqqlar paydo bo'ldi. Arablarning istelolari (ayniqsa Yaqin sharq va shimoliy Afrika hududlarida), mug'ullarning yurishlari va boshqalar xam uzoq o'tmishda xalqlarning bir joydan ikkinchi joyga ko'chib ketishga xamda ularning etnik sostaviga ta'sir qilgan muxim voqealardandir. XV-XVI asrlardagi buyuk geografik kashfiyotlar aholi migrasiyasining avj olishiga sabab bo'ldi. Bu davrda yangi dunyo (Amerika)ning kashf qilinishi natijasida yevropadan juda ko'plab odamlar bu yerga ko'chib kela boshladilar, keyinchlik esa, asosan shimoliy Amerikaga inglizlar, gollandlar fransuzlar va boshqa yevropaliklar ko'chib borib u yerlarni egalladilar. Shimoliy Amerikaning janubiy qismlari xamda markaziy Amerikaning o'zlashtirilishida Afrikadan qul olib borilgan negrlar katta ro'l o'ynadi.

Aholi migrassiyasi kapitalizmning rivojlanishi bilan ayniqsa, kuchayib boradi . Bu esa kapitalistik ishlab chiqarishning tub mohiyatidan, uning aholi qonunlaridan kelib chiqadigan bevosita natija edi. Yevropada kapitalizmning rivojlanishi natijasida bu yerda nisbiy ortiqcha aholining, ishsizlik va yersiz dexqonlar sonining ko'payishiga sababchi bo'ldi. Monopolistik kapitalizmga bo'lgan davrlarda yevropadan Amerikagacha, Avstraliyaga va boshqa qit'larga ko'chib boruvchilar uchun ma'lum imtiyozlar va yetarli miqdorda yerlar bo'lib berilar edi. Bu xol yevropadan boshqa qit'alarga, ayniqsa Amerika, Avstraliya, Yangi Zellandiyaga ko'chib ketishni kuchaytirdi. XVI asr o'rtalaridsan to ikkinchi jaxon urushi boshlangunga qadar Yvropadan boshqa qit'alar 70 milliondan ortiqroq aholi ko'chib ketgan. Boshqa rayonlarga xan Yevropadan, ayniqsa, ko'p aholi ko'chib ketgan. Agar 1870 –yi8llargacha Emigrantlar ko'proq G'arbiy va shimoliy Yevropa mamlakatlari (Buyuk Britaniya, Irlandiya, Germaniya, Skandinaviya mamlakatlari va boshqalar)dan ketgan bo'lsa XIX asrning oxirlaridan boshlab, emigrantlar soni bo'yicha Janubiy va sharqiy Yevropa mamlakatlari (Italiya, Avstriya-Vengriya, rossiya kabilar) birinchi o'ringa chiqib oldi. Buning nasosiy sabablari ana shu mamlakatlar qishloq xo'jaligida kapitalizmning rivojlaninshi va dexqonlarning qishloqlashuvida edi. Bu davrga kelganda transport aloqalarnining rivojanishi xam ko'chib ketishni ancha osonlashtirdi. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida AQSHda arzon ishchi kuchiga talab oshib bordi. Janubiy va sharqiy yevropa mamlakatlari eas ana shunday arzon ishchi kuchi yetkazib beruvchi rayonga aylanib qoldi.

XVIII asr va XIX asrlardagi emigratlar ko'proq Amerika (AQSH, Kanada)ga ko'chib borgan bo'lsalar, XIX asrdan boshlab yana janubiy Amerika mamlakatlari (ayniqsa Argentina, Braziliya)ga ko'plab ko'chib bordilar. Chunki shimoliy mamlakatlarda kapitalizm umumiy krizisning kuchyishi natijasida ishsizlar ko'paya boshladi, yerlarning narxi qimmaqlashib ketdi, keyinchalik AQSH Kanada mamlakatlariga ko'chib kelish to'xtatildi. Bu davrlarda asosan Inglizlar va Britaniya orollarida yashovchi boshqa millat vakillari Avstrliya yangi Zellandiya,

Janubiy Afrikaga ko'plab ko'chib bordilar. Shimoliy Afrika mamlakatlariga Jazoirga – fransuzlar va ispanlar xam ko'plab yevropaliklar ko'chib bordilar. Shunday qilib, XV va XIX asrlardagi eng yirik migrassiya yevropadan boshqa joylarga ko'chib ketish bilan bog'liq qit'aning o'z ichida yoki ayrim mamlaktlarning ichidagi migrassion xarakatlar uncha katta emas edi. Maslan XIX asrning ikkinchi yarmida ya'ni Rossiyada kapitalistik ishlab chiqarishning rivojlanib borishi va krepostniklik xuquqining bekor qilinishi munosabati bilan mamlakatning Yevropa qismidan Osiyo qismi (Sibir, Qozog'iston, O'rta Osiyo) ga ko'chib o'tish ancha kuchaydi. 1861-1914 yillar davomida rossiyaning g'arbidan 5 millionga yaqin aholi (asosan Ruslar, Ukrainlar, Beloruslarb Tatarlar, Mordvalar) kuchib o'tdi. XIX asr XX asrning boshlarida Xitoydan Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari Malaziya, Tayland, Indoneziya va boshqalar)ga Yaponiyadan Gavayi orollariga, AQSH ga va ayniqsa, Shimoliy-Sharqiy Xitoy (manchjuniya) xamda Koreyaga, Xindistondan, Shrilankaga, Janubiy va Sharqiy Afrika mamlakatlariga, Janubiy Sharqiy Osiyo (Birma, malaziya)ga va boshqa joylarga aholi ko'chib o'tdi. Aholining mamlakatlararo va qit'alararo migrassion xarakatlari natijasida juda ko'p davlatlarda (aynisa Amerika qiasida) etnik tartibi xilma-xillanib ketdi. Xozir AQSH, Kanada, Braziliya, Argentina, Avstraliya, Yangi Zelandiya kabi mamlakatlarda yashayotgan 300 milliondan ortiq aholining oltidan besh qismi yevropaliklar avlodlaridir. Faqat AQSH ning o'zidagina barcha aholining 90 foizi yevropadan yoki ularning avlodlari xisoblanadi. Yevropaning ayrim davlatlaridan ko'chib borgan xalqlar xozir xam aloxida yashahsga harakat qiladilar. Masalan, Aqshning Shimoli-Sharqida asosan buyuk britaniya va Irlandiyadan ko'chib kelganlar edi. Nyuyorkda ko'pchilikni italyanlar va yaxudiylar tashkil etadi. Braziliyaning sharqiy rayonlarida asosan portugaliyadan ko'chib kelganlar, Argentinaning sharqida esa Ispaniyadan kelganlar Yashaydi va hokazo.

Birinchi va ikkinchi jahon urushlari juda katta migrasion harakatlarga sabab buldi. Urush davom etib turgan paytdagi migrasion harakatlar vaqtincha migrasiyadir. Chunki aholining xarbiy harakatlar zonasidan qochib xavf – xavfsizroq rayonlarga ko'chishi urush paytidagi qonuniy bir xoldir. Urush tugagandan so'ng chegaralarning o'zgarishi yangi davlatlarning tuzulishi va boshqalar doimiy migrasion harakatlarga sabab bo'ladi. Ikkinchi jahon urushi boshlanmasdan avval sharqiy va janubiy Sharqiy Yevropa mamlakatlari xududida Yevropa mamlakatlar (asosan Polsha, Chexoslavakiya, Vengriya, Ruminiya, Sobiq Yugoslavakiya) 12 millionga yaqin nemislar yashar edi. Urushning Germaniyaning mag'lubiyati bilan tugashi va yevropada yangi konferensiyaning qaroriga muvofiq nemislarning deyarli xammasi Germaniya, va qisman Avstriya hududiga ko'chib o'tdi. Xozirgi paytda sharqiy yevropa mamlakatlarida (asosan ruminiya va vengriyada 800 mingga yaqin nemislar yashaydi). Urush davrida va undan so'ng Sharqiy yevropa mamlakatlari o'rtasida qaysi millatga mansubligiga qarab aholi ayirboshlash ham bo'ldi. Bu chegaralarni aniqlash va o'zgartirish yoki o'z aholisi milliy tarkibining mumkin qadar bir xil

bo'lishini ta'minlash maqsadida ko'rilgan chora edi. Ana shunday aholi ayirboshlash Bolgariya bilan Ruminiya, Polsha va Rossiya, Chexoslovakiya va hokozalar o'rtasida bo'ldi. Ikkinchi jahon urushining siyosiy va harbiy yakunlari bilan bog'liq bo'lgan migratsion harakatlar Osiyoda ham kuzatildi. Bu esa imperialistik Yaponiyatining urushda taslim bo'lishi va u ilgari bosib olgan rayonlardan yaponlarning o'z yurtiga qaytishi bilan bog'liq edi.

1956 yilgacha Yaponiyaga milliondan ortiqroq yaponlar ko'chib keldi (asosan xitoy va Koreya xududidan). Ammo ikkinchi jahon urushidan keyingi Osiyoda eng kata migratsion harakatlar Hindiston va Pokiston davlatlarining tashkil topishi bilan bog'liqdir. Ma'lumki, bu ikkita davlatga ajralish u yerda yashovchi aholining diniy e'tiqodiga qarab amalga oshirildi. Natijada Hindiston ko'chib o'tdi. Ikkinchi jahon urushidan keyin qit'alararo migratsiya yanada kuchaydi. 1946-1961 yillarda yevropadan 6,9 millionga yaqin aholi boshqa qit'alarga ko'chib ketdi. Italiyadan 1,1 million kishi – asosan Argentina, AQSh va Venesuelaga. Buyuk Britaniyadan (950 ming kishi – ko'proq Kanada, Avstraliya va AQSh ga), Ispanidan (500 mingdan ortiqroq kishi Argentina va Venesuelaga) ko'plab kishilar ko'chib ketdi.

Shunday qilib ikkinchi jahon urushidan keyin 60-yillarning boshlarigacha yevropa boshqa mamlakatlarga muxojirlar beruvchi qit'a bo'lib keldi. Faqat keyingi yillardagina yevropada emigratsiya birmuncha susaydi. Ayrim hollarda esa, yevropa boshqa qit'alar bilan migratsion aloqalarda xatto ijobiy migratsion balansga ega bo'la boshladi. Chet davlatlardagi aholining migratsion harakati haqidagi qisqacha obzorni tugatar ekanmiz, migratsiya oqibatlariga qisqacha to'xtalib o'tish zarur. Migratsiya oqibatida Biron davlat aholisi ko'payadi yoki kamayadi, bundan tashqari, aholining yosh, jinsiy tarkibi o'zgaradi. Bu esa bir qancha oqibatlarga olib keladi. Ma'lumki, migratsion harakatlarda ko'pincha yosh va o'rta yosh aholi (eng sifatli mehnat resurslari) ishtirok etadi. Bu esa, emigrantlar ketgan mamlakat mehnat resurslari soning kamayishi, tarkibining yomonlashuviga sabab bo'lsa, immigrantlar qabul qilgan davlat mehnat resurslari tarkibini har tomonlama yaxshilaydi. Migratsion harakatlarda mehnatga yaroqli yoki o'rta yashar kishilar orasida ko'proq erkaklar ishtirok etadi. Shuning uchun ham olimlar emigratsiyaning oqibatini urushlar oqibati bilan tenglashtiradilar. Chunki ko'p emigrantlar yo'qotgan mamlakatlar urushlardagi singari, o'zining yo shva o'rta yoshdagi, asosan erkak mehnat resurslaridan judo bo'ladi. Bu esa shu mamlakatda aholining bundan keyingi takror barpo qilinishi hamda iqtisodiyotga katta salbiy ta'sir ko'rsatadi.

3.Migratsiya ko'rsatkichlari.

Иммиграция коэффициенти- иммигрантлар сонини ифодалаб, ўрганилаётган даврда муайян давлат ёки худудга келган аҳоли сони ҳисобланади. Бу ҳисоб ўша давлат ёки худуд аҳоли сонига ҳар 1000 киши ҳисобига белгиланади.

$$K = \frac{I}{P} \cdot 1000;$$

K- иммиграция коэффициенти

I- иммигрант (кўчиб келганлар) сони

P- келган давлатни аҳоли сони

Эмиграция коэффициенти- эмигрантлар сонини ифодалаб, муайян ҳудудда аҳолининг кўчиб кетиш жараёнини билдиради ва шу ҳудуд аҳолисига нисбатан 1000 киши ҳисобига аниқланади:

$$K_э = \frac{V}{P} \cdot 1000;$$

K_э- эмиграция коэффициенти

V- эмигрантлар (кетганлар) сони

P- кетган давлатнинг умумий аҳоли сони

Миграция сальдоси- бир йил давомида кўчиб келган аҳоли билан, кўчиб кетган аҳолининг айирмасига тенг. Бу жараён аҳолида иммиграция ва эмиграция таъсирининг натижасидир. Миграция сальдоси манфий ёки мусбат бўлади ва у абсолют (масалан йилига 3000 киши) ҳамда нисбий кўрсаткичларда (100 ва 1000 киши ҳисобига) ифодаланади.

Миграция сальдоси коэффициенти- муайян ҳудуд аҳолиси таркибида келиш ва кетиш натижаларини ифодалаб, 1000 кишига нисбатан кўпайиш ёки қисқариш шаклида белгиланади:

$$R = \frac{I_n - V}{P} \cdot 1000 ;$$

R- миграция сальдоси коэффициенти

I_n – иммигрантлар сони

V- эмигрантлар сони

P- аҳолининг умумий сони

Мигрантлар оқими йўналган ҳудудларда, миграция сальдоси ижобий, яъни кўчиб келганлар сони кўчиб кетганлар сонидан ортиқ бўлади. Натижада бундай ҳудудларда аҳоли сони ўсиб боради, ёки аксинча.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. *Aholi migratsiyasi nima?*

2. *Aholi moyatniksion harakati nima?*
3. *Ichki migratsiya deganda nimani tushunasiz?*
4. *Migratsiyaning iqtisodiy sabablari nimalar?*
5. *Tashqi migratsiya deganda nimani tushunasiz?*
6. *«Xalqlarning buyuk ko'chish davri» qaerda ro'y bergan?*
7. *Migratsiyaning siyosiy sababi nimalarda namoyon bo'ladi?*
8. *Tashqi migratsiyada qanday hodisalar kuzatiladi?*
9. *Emigrantlar va immigratlar kimlar?*
10. *Qaysi davrlarda yevropa migratsiya markaziga aylandi?*

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

126. Anoxin A.A., Jitin D.V. Geografiya naseleniya s osnovami demografii: Uchebnoe posobie. – SPb. Izd-vo SPbGU, 2013. – 307 s.
127. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: «Fan va texnologiya», 2014.-368 b.
128. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. – T.: Tafakkur, 2011. – 159 b.
129. Корылов V.A. Geografiya naseleniya. Uchebnoe posobie. – M.: 1999. – 124 s.

Qo'shimcha adabiyotlar

130. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -Toshkent, 1997.
131. O'zbekiston Davlat Statistika Departamentining 2010 yilga qadar chop etilgan respublika aholisining soni tabiiy o'sishi, migratsiyasi va ijtimoiy taraqqiyotiga oid statistik yilnomalar.
132. O'zbekistonda 1987, 1926, 1939, 1959,1970,1979, va 1989 yillarda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlari.
133. Abdalova Z.T., Tojiev Z.N. Iqtisodiy geografiya. O'quv qo'llanma. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», - 2013. 212 bet.
134. Abdurahnmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O'quv qollanma. - T.: Noshir nashriyoti. – 2011.
135. Ata-Mirzaev O.B. Narodonaselenie Uzbekistana. – T., 2009.
136. Axmedov E. O'zbekiston shaharlari mustaqillik yillarida. – T., 2002.
137. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N. Aholi geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.

138. Bo‘rieva M.R., Egamova D.N. Dunyo aholisi: Rivojlanish jarayonlari (o‘quv qo‘llanma). – T.: Fan, 2008. – 156 b.
139. Bo‘rieva M. R. O‘zbekistonda oila demografiyasi. – T.,Universitet, 1997. -157 b.
140. Narodonaselenie. Ensiklopedicheskiy slovar. – M., 1994.
141. Ubaydullaeva R.A., Ata-Mirzaev O.B., Umarova N.O. O‘zbekiston demografik jarayonlari va aholi bandligi (ilmiy-o‘quv qo‘llanma). – T., 2006.
142. Simagin Yu.A. Territorialnaya organizatsiya naseleniya. – M.: Izdatelsko-torgovaya korporatsiya “Dashkov i K”, 2004. – 244 s.
143. Soliev A.S., Bo‘rieva M.R va boshqalar. Qishloq joylar demografiyasi. – T., 2005. - 140 b.
144. Tojiev Z.N. O‘zbekiston aholisi: o‘sishi va joylanishi (Monografiya). – T.: «Fan va texnologiya», 2010. – 276 b.
145. Tojiev Z.N. Statistikaning umumiy nazariyasi. – T., 2000.-58 b.
146. Tojiev Z.N. Iqtisodiy va demografik statistika. – T., 2002.-160 b.
147. Soliev A., Nazarov M. O‘zbekiston qishloqlari (Qishloq joylar geografiyasi). –T.: 2009.
148. 2014 World Population Data Sheet of the Population Reference Bureau.
149. “Aholi geografiyasi” fanidan o‘quv-uslubiy majmua.- 2013.
150. O‘zMU ichki tarmog‘i.

Elektron manbalar:

31. <http://www.demoscope.ru>.
32. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
33. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
34. <http://www.demography.narod.ru>
35. <http://stat.uz>.
36. <http://ziyo.net>

10-mavzu. Axolining joylanishi va uning mintaqaviy xususiyatlari. Aholi punktlari geografiyasi. Shahar va qishloq aholisi.

R E J A:

1. *Zichlik to‘g‘risida tushuncha.*
2. *Aholi manzilgohlari*
3. *Dunyo aholisining hududiy joylashuvi.*

1. Zichlik to'g'risida tushuncha.

Aholining hududiy joylanishi – yer yuzining kishilar tomonidan o'zlashtirilishi bilan bog'liq bo'lgan juda uzoq tarixiy jarayonning natijasidir. Yer sharinig turli qisimlarida, turli mamlakatlarda aholining hududiy joylashishi va zichligi tarixiy, ijtimoiy – iqtisodiy va tabiiy omillar ta'sirida vujudga keladi. Bu asosiy omillar dunyoning turli qisimlarida ham hududiy va xech vaqt nuqtai nazardan bir xil emasligi va xech qachon bunday bo'lmasligi o'z – o'zidan ma'lum. Shuning uchun ham turli kontinentlarda, uning zichligida katta farqlar mavjud. Odatda aholining hududiy joylashuvini har bir kvadrat kilometr ga to'g'ri keladigan aholi soni bilan ko'rsatiladi. Yer sharida aholining o'rtacha zichligi har kv km ga 47 kishi to'g'ri keladi. Ammo dunyoning turli qisimlarida aholining zichligi turlichadir. Dunyoning ayrim hududlarida zichlik juda yuqori Germaniyaning Rur havzasida, angliyaning Midlend rayonida o'rtacha zichlik 1000 kishiga etadi. AQShning Atlantika sohilidagi katta hududda (Bostondan Voshingtongacha) o'rtacha zichlik 300 kishidan ortiq. Bu hududlarda yuqori zichlik asosan industrial taraqqiyot va yirik shaharlarinig keng rivojlanganligi hisobiga bo'lsa, dunyoning ayrim rayonlarida ko'p mehnat talab qiladigan qishioq xo'jaligi ham yuqori zichlikka sababchi bo'lmoqda. Masalan, Bangiladej davlatida o'rtacha zichlik 400 kishi, Indoneziyaning Yava orolida 500, Xindistonning ayrim hududlarida 300 kishidan ortiqdir.

Misr Arab Respublikasining Nil daryosi delvtasida zichlik 800 kishiga etadi. O'zbekistonning ayrim qishloq xo'jalik rayonlarida ham aholi zich (Moldaviya, G'arbiy Ukraina va O'zbekistonning yirik qishloq xo'jalik rayonlarida zichlik 300 – 400 kishiga etadi) Professor Yo. G. Saushkin obikor dehqonchlik, tronik dehqonilgi va ayniqsa sholikorlik rivojlangan rayonlarda aholining juda zich yashashligi xaqida ko'plab misollar keltirib hulosa chqargan:

1. Keyinroq o'zlashtirilgan va yangidan sug'orila boshlangan yerlardagiga nisbatan qadimdan sug'orib kelinayotgan yerlarda aholi doimo zichroq bo'ladi:

2. Sug'oriladigan hududlar orasida sholi ekiladigan rayonlarda aholi ayniqsa zich bo'ladi. Boshqa g'alla ekinlari va texnika ekinlari ekiladigan rayonlarda zichlik sholikorlik rayonlaridagiga nisbatan past bo'ladi. Agar dunyo aholisinig joylashuvi va zichligi kartasiga nazar tashlasak aholi eng ko'p va zich yashaydigan areallarni ajratish qiyin emas. Birinchi navbatda eng yirik to'rtta ana shunday areal yaqqol ko'zga tashlanadi.

1) Eng yirik birinchi areal o'z ichiga Xindiston yarimorolini, janubiy – sharqiy Osiyoni, Xitoyning sharqiy qisimini, Koreya yarim orolini va Yaponiyani oladi. Bu arealning ko'pchilik qismida (Masalan, Gang daryosi vodiysi, Yava oroli, Yanszi havzasi va boshqa) zichlik 200 kishiga etadi va undan ham ortadi. Faqat tog'li o'lkalarda zichlik birmuncha past. Bu arealda qator yirik millioner shaharlar (Tokiy, Shanxay, Kolkutta, Bombay, Osaka, Kiota va boshqa) joylashgan.

2) Aholi zich joylashgan ikkinchi yirik areal Evropadir. Skandinaviya yarimorolini va Rossiya Evropa qismining shimoliy – sharqiy hududlarini hisobga olmaganda Evropaning qolgan barcha qismini shu arealga kiritish mumkin. Bu yerda zichlik 50 ko'p hududlarda 100 kishidan ortiq.

3) Aholi ko'p zich joylashgan AQShning Atlantika sohili.

4) Nil daryosi quyi oqimi hamda deltasini o'z ichga oladi. Dunyo aholisi zichligi kartasida aholi eng ko'p va zich joylashgan areallar bilan birqatorda deyarli o'zlashtirilmagan hududlarni ham ko'rish mumkin. Bunday areallardan ham bir nechta xarakterlisini ajratsa bo'ladi. Jumladan, Artika atrofidagi rayonlar kam o'zlashtirilgan eng yirik arealdir. Bu arealga Grendlandiya, Shimoliy Amerika materigining qisimlari, Kanada, Artika arxepelagi, Rossiya hududida Sibir va Uzoq sharqning shimoliy qisimlarini kiritish mumkin. Bu hududda aholi kamligi asosan Artika va Subartika iqlimining sovuqliligi oqibatidir. Aholi kam yashaydigan ikkinchi yirik areal Sahroi Kabr, uchinchisi Avstraliya cho'llari, to'rtinchisi Gobi, Taklamakan cho'llari, Tibet yassi tog'ligi va uni janubdan o'rab turgan qudratli tog'lari, beshinchisi Janubiy Amerika materiginig ichki qisimlaridagi ayrim hududlar Amazoniya, Braziliya yassi tog'ligining g'arbiy qismi va boshqalardir. Shuningdek kam o'zlashtirilgan areallarni Arabiston yarimorolida Kalaharia cho'lida va boshqa joylarda ham ko'rish mumkin. Yer sharidagi aholining hududiy joylashishi va zichligida bir qancha katta farqlar bo'lib ular uzoq tarixiy davirda va hilma – hil omillar ta'sirida vujudga kelgan. Bulardan eng asosiylari tarixiy, ijtimoiy – iqtisodiy, tabiiy va boshqa omillardir.

O'zbekiston hududining tabiiy sharoiti ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishi imkoniyatlarining turli tumanligi aholi joylashuviga ham ta'sir qiladi. Mamlakar bo'yicha aholi joylashuvining o'rtacha zichligi 1 km² ga 55,4 kishidan iborat bo'lgan xolda, Navoiy viloyatida 7,1 kishidan, Andijon viloyatida 515,6 kishigacha farq qiladi. (Bu borada ichki tafovut 70 marttadan iborat).

Qadimdan sug'oriladigan voxalarda aholi zich, Masalan; Farg'ona, Namangan, Xorazim viloyatlari. Qoraqalpog'iston respublikasi va Navoiy viloyati respublikasida maydonining 61,9 % ini egallasada bu hududda respublika aholisining atiga 9,3 % yashaydi. Toshkent aglomeratsiyasida aholi zichligi 600 – 700 kishga etadi.

2. Aholi manzilgohlari

Ma'lum bir formaga ega bo'lgan, aholining hududiy joylanishi aholi manzilgohlari deyiladi. Aholi manzilgohlari aholi geografiyasi fanining muhim kotegoriyasi bo'lib, aholining yashayotgan joylarigina bo'lib qolmay, balki moddiy va ma'naviy boyliklari ishlab chiqariladigan va iste'mol etiladigan butun ijtimoiy hayotning asosiy markazlari hisoblanadi. Aholi punktlarini geografik jihatdan o'rganishda va xarakterlashda har bir aholi manzilgohlarida yashaydigan aholining sonini bilish muhim ahamiyatga ega. Chunki aholi manzilgohlari, birinchi navbatda,

aholining soniga qarab (bir necha kishi yashaydigan mayday qishloqlarda tortib, to bir necha million kishilik aholi bo'lgan eng yirik shaharlargacha) klassifikatsiyaga ajratiladi.

Aholi manzilgohlarini geografik jihatdan o'rganishda unda yashaydigan aholining umumiy soniga emas, balki uning tartibini, xalq xo'jaligi tarmoqlari bo'yicha taqsimlanishini, shuningdek har bir aholi manzilgohining bajaradigan funksiyasini, mamlakat iqtisodiy va madaniy hayotida tutgan o'rni va ahamiyati, uning boshqa aholi manzilgohlari bilan aloqasi, tabiiy geografik o'rnini analiz qilish muhimdir. Shunday qilib, aholi punktlari aholi yashaydigan joy sifatidagina qiziqitirmasdan, balki ishlab chiqarish, markazlari, xo'jalik markazlari, madaniy – siyosiy markazlar, iqtisodiy aloqalarning asosiy tugunlari sifatida ham qiziqtiradi.

Aholi manzilgohlari birinchi navbatda 2 ta katta tipga ajraladi.

1. *Shaharlar*
2. *Qishloqlar.*

Shahar va qishloq tushunchalarining vujudga kelishi, shaharlarning qishloqlarda ajralib chiqishi jamiyat tarixida ijtimoiy mehnat taqsimotining paydo bo'lishi bilan bog'liqdir. Ijtimoiy mehnat taqsimoti jarayonida xunarmandchilik va savdoning qishloq xo'jaligidan ajralib chiqishi munosabati bilan shahar va qishloq tumanlari bilan shahar va qishloq tushunchalari vujudga kelgan. Hunarmandlar va savdo bilan shug'ullanuvchilar yashaydigan aholi manzilgohlari shaharlar deb ataladi.

Qishloq ho'jalik mehnati bilan shug'ullanuvchilar yashaydigan joylar qishloqlar deb ataladi. Shahar va qishloq tushunchalarining vujudga kelishi dunyoning turli qisimlarida bir vaqtda bo'lgan emas, albatta. Ko'pchilik hollarda shaharlar, asosan, ibtidoiy jamoa tuzumidan quldorlik tuzumiga o'tish davrida vujudga kela boshladi.

Aholi manzilgohlari turli mamlakatlar hududida, ularning ayrim rayonlari bo'yicha taqsimlanishi va to'planishi asosan o'sha mamlakatning xo'jalik geografiyasi bilan belgilanadi. Xo'jalikning hududiy joylashuvi, uning o'ziga xos xususiyatlari har bir rayon uchun aholi manzilgohlari muayyan formalarini vujudga keltiradi.

Professor V.V.Pokshishevskiy aholi manzilgohlarini qo'yidagi 6 ta formasini dunyo bo'yicha keng tarqalgan formalar deb hisoblaydi.

1. Qishloq aholi manzilgohlari yoyilgan (tarqoq) formasi.

Bunda odatda qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi aholi o'z hovlisi mehnat qilib yashaydi.

Qishloq aholisining tarqoq formasida, odatda, bir yoki bir necha ommadan iborat bo'gan aholi manzilgohlari yashashga hozirgi paytda AQSh ning ayrim rayonlarida keng tarqalgan formolari misol bo'la oladi.

2. Qishloqlar.

Bu formalar qishloq aholisi guruh – guruh bo'lib yashaydi. Ammo bu formada ham qishloqlar qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yerlar bo'ylab tarqoq joylashgan bo'ladi. Bu forma dunyoning deyarli barcha qisimlarida tarqalgan bo'ib, qishloq aholisining asosiy yashash formasidir. Qishloqlarning katta kichikligi ekin ekiladigan massivlarning katta kichikligiga, taraqqiy etgan qishloq xo'jalik tarmog'ining ko'p yoki kam mehnat talab qilishga bog'liq.

3. Shaharlar.

Aholi manzilgohlari ijtimoiy mehnat taqsimotining mahsuli sifatida vujudga kelgan asosiy tipi, hozirgi zamonda aholining eng keng tarqalgan yashash formasidir.

Shahar bilan qishloqni bir – biridan ajratib tutadigan asosiy belgi – ularning qishloq xo'jaligida bajaradigan funktsiyasidir.

Qishloq doimo qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi aholi yashaydigan manzilgohlar. Shahar esa, mehnat faoliyatining qishloq xo'jaligidan boshqa tarmoqlari bilan shug'ullanuvchi aholi yashaydigan, odatda qishloqlarga nisbatan katta bo'lgan aholi manzilgohlari.

Bizda aholi manzilgohlari shaharlarga aylantirish yoki qishloq holiday saqlab qolishningqonun – qoidalari bor, masalan Rossiyada 1957 yilgacha aholining soni 1000 kishidan kam bo'lmagan, qishloq xo'jaligida ishlovchilarning salmog'I 25 foizdan ortiq bo'lmagan aholi manzilgohlari shaharga aylantirilishi mumkin edi. Shuningdek, aholi manzilgohlari iqtisodiy va madaniy ahamiyati ham e'tiborga olingan. Hozir aholi manzilgohini shaharga aylantirish uchun undagi aholi soni 12 ming kishidan kam bo'masligi, barcha aholining 85 foizi ishchi, xizmatch va ularning oila a'zolaridan iborat bo'lishi kerak.

O'zbekiston aholi manzilgohini shaharga aylantirish uchun undagi aholining soni 7 mingdan bo'lmazligi, aholining 2/3 qismi, ishchi, xizmatchi va ularning oila a'zolaridan iborat bo'lishi kerak. Turli respublikalarda aholi manzilgohlari shaharlarga aylantirish shartlari xilma – xildir. Bu xilma – xillik mahalliy sharoitlar bilan bog'liqdir. Umuman dunyoning turli mamlakatlarida aholi manzilgohlari shahar deb atash va shaharga aylantirish shartlari turlichadri.

AQSh da aholisining soni 2500 kishidan ortiq barcha aholi manzilgohlari shahar qatoriga kiritiladi. Frasiyada aholi soni 2000 kishi, Islandiyada atiga 200 kishi bo'lsa kifoya, shaharga aylantiriladi. Gollandiyada esa aksincha aholi manzilgohlari shaharga aylantirish uchun u yerda 20000 kishidan ortiq aholi yashashi kerak, Koreyada 40000 kishi va bundan tashqari.

4. Shahar darajasiga etmagan sanoat manzilgohi posyolkalar.

Bunday aholi manzilgohlari ko'proq tog' – kon sanoati bilan bog'liq xolda vujudga keladi. Bunday shaharchalar G. F. Rning Rur sanoati rayonida, yuqori sileziyada (Polshada) Janubiy Afrika Respublikasining oltin va olmos konlari rayonlarida keng tarqalgan. Yog'och tayyorlanadigan yirik rayonlarda ham shunday ishchi shaharchalari bo'ladi. (Konada, Shvetsiya, Finlandiya va boshqa). Ayrim mahsulotlarini qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash bilan

bog'liq shunday posyolkalar vujudga keladi. Kuba, Braziliya qand zavodlari, Xindiston, Xitoy va Shirilankada choy fabrikalari va boshqa.

5. Ko'makchi xarakterga ega bo'lgan aholi punktlari.

Bunday aholi manzilgohlari aholisining soni kam bo'lib, shaharlarga ham, qishloqlarga ham kiritilmaydi. Vaqt nuqtaiy nazaridan bunday aholi manzilgohlari ijtimoiy va territorial mehnat taqsimoti kuchli taraqqiy etgan keyingi davrlarda vujudga kela boshlagan.

Masalan: sanatoriya, kasalxona, turizim rivojlangan, ilmiy muassaslar joylashga va shahar hamda qishloqlardan tashqarida bo'lgan alohida aholi manzilgohlari yana shunday ko'makchi punktlardir.

6. Ko'chmanchi halqlarning yashash formalari.

Ko'chmanchi halqlarda odatda, doimiy aholi manzilgohlari bo'lmaydi, ular vaqtincha turish uchun alohida joylarda yashaydilar. Ko'chmanchlik qadim davirlarda keng tarqalgan edi. Hozir esa juda kam uchraydi. Turli – xil aholi manzilgohlaribir – biri bilan aloqada bo'lib, turli hududiy tuzilmalarni vujudga keltiradi.

Shuning uchun ham aholi manzilgohlarini geografik jihatdan o'rganganda ularni doimiy aloqada bo'lgan bir butun tizim deb qarash, ularning hududiy mehnat taqsimotidagi o'ninish taxlil qilish maqsadga muvofiqdir.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *Aholi zichligi deganda nimani tushinasiz?*
2. *Dunyo aholisining o'rtacha zichligi qancha?*
3. *Aholining hududiy joylashuviga qaysi omillar ta'sir ko'rsatadi?*
4. *Dunyoda aholi zich joylashgan qanday regionlarni bilasiz?*
5. *Sanoat ta'sirida aholining hududiy joylashuvini aniqlang?*
6. *Dunyoning qaysi qisimlarida aholi siyrak?*
7. *Saushkin fikricha aholi qaysi hududlarda zich bo'ladi?*
8. *O'zbekistonda aholining zichligi o'rtacha qancha?*
9. *O'zbekistonning qaysi hududlarini aholi zich hudud hisoblanadi?*
10. *Nima uchun Respublikamizning Qizilqum, Mirzacho'l, Ustyurt qisimlarida aholi siyrak?*
11. *Aholi manzilgohlari nima?*
12. *Pokshishevskiy aholi manzilgohlarini necha guruhga ajratgan?*
13. *Qishloq aholi manzilgohlariga ta'rif bering?*
14. *Shahar tushunchasini izoxlang.*
15. *Posyolkalar hosil bo'lishida qanday omil rol o'ynaydi?*

16. *O'zbekistonda shahar maqomi qanday holda beriladi?*
17. *Aholi manzilgohlarining tarqoq formalarini izoxlang.*
18. *Aholi manzilgohlarini aholi geografiyasining muxim kategoriyasi ekanini izoxlang*

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

151. Anoxin A.A., Jitin D.V. Geografiya naseleniya s osnovami demografii: Uchebnoe posobie. – SPb. Izd-vo SPbGU, 2013. – 307 s.
152. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: «Fan va texnologiya», 2014.-368 b.
153. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. – T.: Tafakkur, 2011. – 159 b.
154. Корылов V.A. Geografiya naseleniya. Uchebnoe posobie. – M.: 1999. – 124 s.

Qo'shimcha adabiyotlar

155. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -Toshkent, 1997.
156. O'zbekiston Davlat Statistika Departamentining 2010 yilga qadar chop etilgan respublika aholisining soni tabiiy o'sishi, migratsiyasi va ijtimoiy taraqqiyotiga oid statistik yilnomalar.
157. O'zbekistonda 1987, 1926, 1939, 1959,1970,1979, va 1989 yillarda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlari.
158. Abdalova Z.T., Tojiev Z.N. Iqtisodiy geografiya. O'quv qo'llanma. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», - 2013. 212 bet.
159. Abdurahnmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O'quv qollanma. - T.: Noshir nashriyoti. – 2011.
160. Ata-Mirzaev O.B. Narodonaselenie Uzbekistana. – T., 2009.
161. Axmedov E. O'zbekiston shaharlari mustaqillik yillarida. – T., 2002.
162. Bo'rieva M.R., Tojiev Z.N. Aholi geografiyasi. Ma'ruzalar matni. – T., 2000.
163. Bo'rieva M.R., Egamova D.N. Dunyo aholisi: Rivojlanish jarayonlari (o'quv qo'llanma). – T.: Fan, 2008. – 156 b.
164. Bo'rieva M. R. O'zbekistonda oila demografiyasi. – T.,Universitet, 1997. -157 b.
165. Narodonaselenie. Ensiklopedicheskiy slovar. – M., 1994.
166. Ubaydullaeva R.A., Ata-Mirzaev O.B., Umarova N.O. O'zbekiston demografik jarayonlari va aholi bandligi (ilmiy-o'quv qo'llanma). – T., 2006.

167. Simagin Yu.A. Territorialnaya organizatsiya naseleniya. – M.: Izdatelsko-torgovaya korporatsiya “Dashkov i K”, 2004. – 244 s.
168. Soliev A.S., Bo‘rieva M.R va boshqalar. Qishloq joylar demografiyasi. – T., 2005. - 140 b.
169. Tojiev Z.N. O‘zbekiston aholisi: o‘sishi va joylanishi (Monografiya). – T.: «Fan va texnologiya», 2010. – 276 b.
170. Tojiev Z.N. Statistikaning umumiy nazariyasi. – T., 2000.-58 b.
171. Tojiev Z.N. Iqtisodiy va demografik statistika. – T., 2002.-160 b.
172. Soliev A., Nazarov M. O‘zbekiston qishloqlari (Qishloq joylar geografiyasi). –T.: 2009.
173. 2014 World Population Data Sheet of the Population Reference Bureau.
174. “Aholi geografiyasi” fanidan o‘quv-uslubiy majmua.- 2013.
175. O‘zMU ichki tarmog‘i.

Elektron manbalar:

37. <http://www.demoscope.ru>.
38. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
39. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
40. <http://www.demography.narod.ru>
41. <http://stat.uz>.
42. <http://ziyo.net>

11- mavzu. Urbanizatsiya jarayoni. Dunyo aholisining joylanishi. «Oykumena» tushunchasi

R E J A:

1. *Urbanizatsiya to‘g‘risida tushuncha.*
2. *Urbanizatsiya xususiyatlari va darajalari.*
3. *Shahar aglomeratsiyalari va megapolislari.*

1. Urbanizatsiya to‘g‘risida tushuncha.

Aholining shahar bilan qishloq o‘rtasida taqsimlanishi, shahar aholisining salmog‘i har bir mamlakat yoki uning ayrim rayonlarining rivojlanish darajasini shu hudud ho‘jaligining

industrial yoki agrar harakterga ekanligini nihoyat urbanizatsiya darajasini ko'rsatuvch muxim ko'rsatkichidir.

Shahar aholisi soni va salmog'ining tez o'sa borishi asosan kapitalizimning rivojlanishi yirik mashina indusrtiyasining taraqqiyetishi bilan bog'liq. XIX asrdan boshlab yaqqol ko'zga tashlana boshladi. Shahar aholisining salmog'I dunyoning turli qisimlarida turlicha. Shahar aholisining salmog'i eng yuqori bo'lgan kontinent Shimoliy Amerika hisoblanadi. 75 % Avstraliyada (Okeaniya bilan birgalikda)

71 % Evropada, 73 % Lotin Amerikasida, 74 % Osiyoda, 35 % Afrikada, 34 % aholi shaharlarda yashaydi. Odatda shahar aholisining salmog'i urbanizatsiyaning asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi. Shuningdek hozirgi zamon urbanizatsiyasining muhim ko'rsatkichi umuman shahar aholisining soni va salmog'igina emas, balki qayta va yirik shaharlarning soni va salmog'i haqidagi ko'rsatkichidir.

Urbanizatsiya – shaharlashish demakdir. Shaharlashish jarayonini qo'yidagi xususiyatlarda ko'rishimiz mumkin.

- 1) Shahar aholisi sonining o'sib borishida.
- 2) Ishlab chiqarishning shaharlarda to'planishida.
- 3) Shaharlar maydonining kengayib borishida jamiyat rivojlanishi tarixda shaharlarning ma'muriy markaz, madaniy markaz hamda iqtisodiy aloqalar qilinadigan markazlar sifatida roli ortib bordi. 1808 yilda dunyo aholisining 2,4 % ining shaharlarda yashagan bo'lsa, hozirgi kunda bu ko'rsatkich 47 % ga ortib ketdi.

1900 yilda 1,4 %, 1950 yilda 29 %, 1990 yilda 45 % bo'ldi. Davlatning urbanizatsiyalashgan dramasi qo'yidagi ko'rsatkichlar asosida belgilanadi.

- 1) 50 % dan yuqori bo'sa, yuqori darajada urbanizatsiyalashgan .
- 2) 20 – 50 % o'rtacha urbanizatsiyalashgan .
- 3) 20dan kam bo'lsa, past urbanizatsiyalashgan .

Hozirgi kunda urbanizatsiyalashgan hudud jami dunyo hududini 1 % maydoninigina egallagan holda dunyo sanoat maqsulotining 80 % ini ishlab chiqarmoqda. Tabiatga ciqarilayotgan ciqindining 80 %i ham urbanizatsiyalashgan hududlar massasiga to'g'ri kelmoqda.

Shahar aglomeratsiyalari konurbanizatsiya ham deyiladi. Shaharlar hududining kengayib borib, qo'shilib ketishidan yirik shahar mlgapolislari vujlolga keladi.

Masalan: Bosvash, Chipits, Sansan, Tokaydo yirik shaharlar atrofidagi qishloqlardagi aholining asosan qismi sanoat, savdo bilan band bo'ladi. Bunday qishloqlarda hududning kengayishi, ijtimoiy hayotning rivojlanishi – Rururbanizatsiyaga misol bo'ladi.

Shaharlar aglomeratsiyasi shaharlarning guruh bo'lib rivojlanishiga, shahar aholisi manzilgoxlarining hududiy jihatdan diyarli bir – biri bilan qo'shilib ketishi yoki bir – biriga juda

yaqin joylashishiga, yirik shaharlarning o'z atrofi bilan birgalikda tez rivojlanib asosiy yirik haharlar bilan uning shahar atrofi zonasi o'rtasida aholining qayta taqsimlanishi jarayoni adabiyotlarda Suburbanizatsiya deb ataladi. Yirik shaharlar va shahar aglomeratsiyalarining rivojlanishi ular atrofida va orasida joylashgan ko'plab qishloq aholisi manzilgohlari ham shaharlarga hos hayot obrazining keng tarqalishiga sababchi bo'ladi. Bunday zonalarda joylashgan qishloq aholisi manzilgohlarida odatda, qishloq ho'jaligi bilan vojiq bo'lmagan mehnat faoliyati asosiy o'rin tutadi, aholi qishloq joylarda yashab, shaharlarga borib ishlaydi, aholining har kuni bajaradigan ishlari harakati ko'rinadigan darajada keng tus oladi.

Ma'daniy – maishiy talablarni qondirish maqsadlarida ham amalga oshiriladi. Bu rururbanizatsiya jarayoni deyiladi. (ingilizcha “rural” – “qishloq”) rururbanizatsiya “qishloq joylar urbanizatsiyasi” demakdir. Juda yirik urbanizatsiyalashgan rayonlar AQShda keng rivojlangan. Uning shimoliy – sharqiy qismida, Atlantika sohilida aglomeratsiya jarayoni ayniqsa kuchli.

Ayrim mamlakatlarda urbanizatsiyaga xos katta va yirik shaharlar, shahar aglomeratsiyalar tez rivojlanmoqda. Ma'lumki odatda yirik shaharlar katta yoki kichik aglomeratsiyalarning markazi hisoblanadi. Bular mamlakatning eng yirik sanoat hududidir. Hozirgi zamon urbanizatsiyasi va ayniqsa yirik shaharlar aglomeratsiyalari geografik muhitga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Ba'zan shaharlar va aglomeratsiyalar geografik shu hayotga faqat salbiy ta'sir ko'rsatadi deb o'ylaydilar. Urbanizatsiya jarayonida geografik muhitga ko'rsatiladigan ta'sir uni yaxshilash, aholi hayoti uchun yanada qulayroq qilish maqsadida amalgam oshirish mumkin. Yerlar melioratsiyasi, suv mashqini va amallarda saqlanish maqsadidagi tadbirlar, dengiz, daryo, ko'l va suv omborlari qirg'oqlarining mustahkamlanishi, gidrografiya tarmoqlarining rekonstruksiya, himoya zonalarini barpo etish va boshqalar shaharlar va shahar atrofi tabiatini yanada qulaylashtirish maqsadida amalgam oshiriladigan tadbirlar jumlasidandir.

Shaharlarning rivojlanish jarayonida tabiatga uzviy ta'sir etishishi oqibatida uning turli komponentlari o'rtasidagi muvozanat buzilishi, oqar suvlar va atmosfera xaddan tashqari ifloslanib ketishi, eryoziya jarayoni kuchayishi, flora va fauna kambag'amlashib kamayib ketishi mumkin.

Bunday jarayonlarni maishiy sanoatlarning yirik shaharlari va aglomeratsiyalarida ko'rsa bo'ladi. Sanoat korxonalari va avtomobil transporti atmosfera va oqar suvlarni ifloslantiruvchi asosiy manbalardir. Dunyoning eng yirik shaharlari bo'lgan Nyu-York, Tokio, Parij, London osmonida sanoat va avtotransport iflosliklaridan iborat sun'iy bulutni hardim ko'rish mumkin. Birgina Nyu-York shahrida ham kuni atmosferaga 3200 t, oltingugut birikmalari 280 t, sanoat changi 4200 t, uglirod ko'tariladi. Sotsialistik mamlakatlarda geografik muhitning bunday buzilishi va ifloslanishiga yo'l qo'yilmaydi. Eng yirik shaharlarimizda ham atmosfera ancha toza.

Hozirgi zamon urbanizatsiyasi jarayoni global harakterga egabo'lib deyarli butun dunyoni qamrab olgan.

Urbanizatsiya o'ziga xos shahar hayot tarzini vujudga keltiradi. Buning esa kishilarning o'zaro aloqalari uchun qulay vaziyat yaratadi, aholining professional tarkibini, sotsial harakatchanligi tamoman o'zgartiradi.

Urbanizatsiya jarayoni yirik shaharlar va shahar aglomeratsiyalarida urbanizatsiyalashgan muhitni vujudga keltiradi. Yoqori darajada urbanizatsiyalashgan muhit aholining hayoti, mehnat va dam olishi jarayonida vujudga keladigan deyarli barcha talablarni qondira oladi.

Hozirgi zamon urbanizatsiyasi fan – texnika inqilobi bilan chambarschas bog'liq holda rivojlanmoqda. Fan – texnika inqilobi sanoatning hududiy kontsentratsiyasiga sanoatning ayrim qisimlarida emas, balki katta areallarda joylashuviga aglomeratsion jarayonini kingaytirishga sababchi bo'lmoqda.

Urbanizatsiyaning yanada kuchayishiga ta'sir etayotgan muhim omillardan biri – hozirgi zamoning juda tez taraqqiy etayotgan ishlab chiqarish va sotsial infrastrukturasidir.

2. *Urbanizatsiya xususiyatlari va darajalari.*

Hozirgi zamon urbanizatsiya jarayonining ko'p qirraligi, turli sotsial – iqtisodiy tuzumga ega bo'lgan mamlakatlarda bir – biridan farq qilish urbanizatsiyani tiplarcha ajratishni taqozo qiladi.

1) Industrial tip.

2) Kompleks tip.

3) "Soxta" Urbanizatsiya tip.

4) Xizmat darajasining haddan tashqari rivojlanishi.

Dunyo urbanizatsiya jarayoni, asosan 1 chi tip va 2 chi tiplarga to'g'ri keladi. Urbanizatsiyaning 3 chi tipi soxta urbanizatsiya rivojlanayotgan mamlakatlarga xos. Urbanizatsiyaning 1 chi tipi ayrim rivojlangan kapitalistik mamlakatlarga xosdir.

Urbanizatsiyani mamlakat xo'jaligining hududiy strukturasi bilan bog'lab geografik jihatdan o'rganish yaxshi natijalarni beradi.

Urbanistik struktura aholining soni turlicha bo'lgan shaharlarning nisbatan yirik shaharlar aholisining barcha shahar aholisidagi salmog'i kasbi ko'rsatkichlardan iborat.

Hududiy urbanistik struktura mamlakat turmush qisimlarining yirik shaharlar bilan ta'minlanganlik darajasi turli xil urbanizatsiya darajasiga ega bo'lgan hududlarning bir – biriga nisbatan joylashuvi bu yerda muhim ahamiyatga ega.

Shaharlar juda qadimgi zamonda ma'muriy hokimiyat, savdo va hunarmandchilik markazi, harbiy qo'rg'onlar sifatida Nil, Dajla, Furaot daryolari deltalarida paydo bo'lgan. Kapitalizmni rivojlanishi va yirik mashinasozlik sanoati, transport va jahon bozorining o'sishi bilan shaharlarda sanoat to'plandi. Ko'p shaharlar transport tugunlariga, savdo taqsimot tugunlariga aylanib bordi.

Shaharlarning ma'muriy va madaniy markazlar sifatidagi mavqelari kuchaydi. 20-asr o'rtalarida nomoddiy sohalarining o'sishi bilan shaharlarning vazifalari yanada kuchaydi. Hozirgi zamon shahari bir qancha vazifani bajaradi. Lekin bir xil vazifani bajaruvchi shaharlar ham mavjud. Masalan, tog'-kon sanoti shahari ilmiy shahar, kurort shahari va xatto poytaxt shaharlari ham qurilgan. Ba'zi shaharlar poytaxt qilish uchun maxsus qurilgan.

Urbanizatsiya hozirgi zamondagi eng muhim ijtimoiy iqtisodiy jarayonlardan biri hisoblanadi. Urbanizatsiya deb mamlakatda, hudud va jahonda shaharlarning o'sishi va shahar aholisini salmog'i ortishi, murakkab shaharchalar shaxobchalari, tizimlarinin paydo bo'lishi va rivojlanishiga aytiladi. Binobarin, urbanizatsiya. Jamiyat hayotida shaharlar ahamiyatining tarixiy o'sish jarayongidan, jamiyatning aholi mehnati, turmush tarzi va madaniyatining ko'proq shaharlarga xos bo'lib o'zgarib borishidan iboratdir.

Hozirgi zamon urbanizatsiyasi butun jahonga tegishli jarayon bo'lib ko'pchilik mamlakatlarga xos bo'lgan uchta umumiy xususiyatga ega.

Birinchi xususiyat - shahar aholisi sonining xususan rivojlanayotgan mamlakatlarda tez sur'atlar bilan o'sib borishi. Masalan, 1900 yilda jahon axosilining 14 % ga yaqini shaharlarda yashagan bo'lsa 1950 yilda 29 % ga, 1990 yilda 45 % ga hisobda olganda shaharlar aholisi har yili 50 mln. kishiga ko'payib bormoqda.

Aholishunoslarning fikriga ko'ra, 2000 yilga kelib, shahar aholisi jahon aholisining yarmidan oshib ketdi.

Ikkinchi xususiyat - aholi va xo'jalikning asosan yirik shaharlarda to'planishi. Bunga ishlab chiqarish xususiyati, uning ilm-fan, ta'lim bilan aloqasining murakkablashib borayotgani sabab bo'lmoqda. Bundan tashqari katta shaharlar kishilarning ma'naviy ehtiyojlarining odatda to'liqroq qondiradi.

Hozir jahonning eng yirik shaharlari Mexiko, Tokio, Nhyu-York. Pekin, Shanxay kabilardir. Bu shaharlardan Mexikoda 20 mln. kishidan ortiq kishi, qolganlarida 10-20 mln. kishi yashaydi.

1950-2000 yillarda shahar aholisi sonining o'sishi.

Uchinchi xususiyat - shaharlar maydonini kengayib ketishi. Hozirgi zamon shaharlashishi uchun shaharlarning oddiy bir o'zakli shaklidan shaharlar va qishloqlar tutashib ketib, shaharlar guruhi, shaharlar «uyumi» shakliga, ya'ni shaharlar agromeratsiyasi shakliga o'tish xosdir.

Urbanizatsiya butun jahon jarayoni sifatida umumiy xususiyatlarga ega bo'lish bilan birg turli mamlakatlar va hududlarda o'ziga xos xususiyatga ega. Bu xususiyatlar urbanizatsiyaning har xil darajada ekanligida va sur'atida aks etadi.

Urbanizatsiya darajasi ancha past bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlarda shaharlashish eniga o'smoqda, shahar aholisi tez ko'payib bormoqda. Shaharlar aholisining yillik o'sishi 4/5

qismi rivojlanayotgan mamlakatlarga to'g'ri keladi. Shaharliklarning mutloq soni esa iqtisodiy rivojlangan mamlakatlardagidan anchagina oshib ketdi. Ilm fanda shahar portlashi deb nom olgan bu hodisa rivojlanayotgan mamlakatlarning butun sotsial - iqtisodiy taraqqiyotida muhim omillaridan biri bo'ldi.

Shaharlarning tez o'sayotganligiga qaramay jahon aholisining yarmidan ortig'i qishloqlarda yashaydi. Qishloqlarning umumiy soni esa 15-20 mln. ga yetadi. Qishloq aholisini joylanishida asosan ikki usul mavjud: g'uj va tarqoq joylashish.

Qishloqlarning mavjudligi tarixiy, iqtisodiy rivojlanishga tabiiy sharoitning xususiyatlariga bog'liq. Hozirgi vaqtda urbanizatsiya atrof muhitning o'zgarishiga katta ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Katta shaharlar va aglomeratsiyalar ifloslikning deyarli asosiy manbai bo'lib, atrof-muhitga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Birinchi o'rinda atmosfera havosini ifloslanishi kuzatiladi.

Urbanizatsiyalashgan hudud quriklikni 1% egallaydi jaxon aholisini 47 % yashaydi. Yalpi ichki maxsulotni 80% zararli chiqindilar va gazlar 80 % urbanizatsiyaga to'g'ri keladi.

Urbanizatsiya 1800 yilda 2,4 % , 1900 yilda 14 %, 1950 yilda 29 %, 1990 yilda 45 % 2001 yilda 47 % tashkil etdi.

3. *Shahar aglomeratsiyalari va megapolislari.*

Singapur 100 %

Belgiya, Quvayt 97 %

Venesuella 93 %

Isroil 92 %

Buyuk Britaniya, Urigvay 90 %

Germaniya 87 %

Braziliya 80 %

AQSh 75 %

Yaponiya 76 %

Hindiston 26 %

Xitoy 24 %

Oman, Efiopiya, Malavi 13 %

Uganda 12 %

Butan 10 %

Ruanda, Brundi 8 %

Daniya, Shvetsiya, Finlandiyada 200 kishidan ortiq

Kanada Avstraliya 1000 kishi

Germaniya, Frantsiya, Kuba 2000 kishi

AQSh, Meksika 2500 kishi

Avstriya, Hindiston, Eron, Madagaskar 5000 kishi

Shvetsariya, Malayziya 10000 kishi

Nigeriya 20000 kishi

Yaponiya 30000 kishi

Janubiy Koreya 40000 kishi

O'zbekiston 7000 kishi

URBANIZATSIYA

Konurbanizatsiya – shahar aglomeratsiyalari

Suburbanizatsiya – shahar atrof urbanizatsiyasi

Rurbanizatsiya – “qishloq” urbanizatsiyasi

“Shahar portlashi”

“Soxta” urbanizatsiya

AQSH

“Bosvash”: tarkibidagi aglomeratsiyalar: Boston, Nhyu-York, Filadelfiya, Baltimor, Vashington, Xartford, Brijport, Pravideks.

Uzunligi – 1000 km, eni – 200 km, aholisi – 50 mln.ga yaqin.

Oltita shtatni o'z xududi ichiga oladi: Massachuseti, Rod Ayland, Konnektikut, Nhyu-Jersi, Delaver, Merilend va Kolumbiya federal okrugi.

Bosvash – “aglomeratsiyalar aglomeratsiyasi” ya'ni bu “Shahar-rayon” deyiladi.

“Chipite” – Chikago, Detroit, Pittsburg

“San-San” – San-Frano'isko, San Diego

BUYUK BRITANIYA

Birmengem, Manchester, Liverpul, Glazgo

GYERMANIYA

Rur rayoni

GOLLANDIYA

“Randshtat Xolland” aglomeratsiyasi: Amsterdam, Rotterdam, Gaag, Garlem, Utrext, Leyden va boshqalar.

YAPONIYA

Tokaydo aglomeratsiyasi: Tokio, Nagaya, Osaka – 600 km.

Tokio – Kawasaki, Iokagama

Osaka – Kobe, Kioto aglomeratsiyalari qo'shilib ketgan

Urbanizatsiyaning 4 tipi:

1. Industrial tip.
2. Kompleks tip.
3. "Soxta" urbanizatsiya tipi.
4. Urbanizatsiya "servis" tipi.

Shaharlarning mikro, mezo, makro o'rni.

Shaharlarning funksional tiplari:

1. Ko'p funktsiyali shaharlar.
2. Iqtisodiy funktsiya asosiy bo'lgan shaharlar.
3. Madaniy-ma'muriy markaz vazifasini bajaruvchi shaharlar.
4. Fan shaharlari.
5. Kurort shaharlar.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR:

1. *Shaharlashishning o'ziga xos xususiyatlari qaysilar?*
2. *Xozirgi kunda dunyo aholisining necha % shaharda yashamoqda?*
3. *Shahar aholisi salmog'I yuqori bo'lgan davlatlarga misollar keltiring.*
4. *Urbanizatsiyaga ta'sir etuvchi omillar qaysilar?*
5. *Fururbanizatsiya jarayoni deb nimaga aytiladi?*
6. *Qaysi paytda suburbanizatsiya jarayoni yuzaga keladi?*
7. *Eng yirik shahar aglomeratsiyalari qaysilar?*
8. *Urbanistik struktura nima?*
9. *Urbanizatsiyaning qanday tiplari mavjud?*
10. *Yirik megapolislarga misollar keltiring.*

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar

176. Anoxin A.A., Jitin D.V. Geografiya naseleniya s osnovami demografii: Uchebnoe posobie. – SPb. Izd-vo SPbGU, 2013. – 307 s.
177. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: «Fan va texnologiya», 2014.-368 b.

178. Bo‘rieva M.R., Tojiev Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. – T.: Tafakkur, 2011. – 159 b.
179. Корылов V.A. География населения. Учебное пособие. – М.: 1999. – 124 с.

Qo‘shimcha adabiyotlar

180. Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida xavsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -Toshkent, 1997.
181. O‘zbekiston Davlat Statistika Departamentining 2010 yilga qadar chop etilgan respublika aholisining soni tabiiy o‘sishi, migratsiyasi va ijtimoiy taraqqiyotiga oid statistik yilnomalar.
182. O‘zbekistonda 1987, 1926, 1939, 1959,1970,1979, va 1989 yillarda o‘tkazilgan aholi ro‘yxati ma’lumotlari.
183. Abdalova Z.T., Tojiev Z.N. Iqtisodiy geografiya. O‘quv qo‘llanma. – T.: «IQTISOD-MOLIYA», - 2013. 212 bet.
184. Abdurahmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O‘quv qollanma. - T.: Noshir nashriyoti. – 2011.
185. Ata-Mirzaev O.B. Narodonaselenie Uzbekistana. – T., 2009.
186. Axmedov E. O‘zbekiston shaharlari mustaqillik yillarida. – T., 2002.
187. Bo‘rieva M.R., Tojiev Z.N. Aholi geografiyasi. Ma’ruzalar matni. – T., 2000.
188. Bo‘rieva M.R., Egamova D.N. Dunyo aholisi: Rivojlanish jarayonlari (o‘quv qo‘llanma). – T.: Fan, 2008. – 156 b.
189. Bo‘rieva M. R. O‘zbekistonda oila demografiyasi. – T.,Universitet, 1997. -157 b.
190. Narodonaselenie. Ensiklopedicheskiy slovar. – M., 1994.
191. Ubaydullaeva R.A., Ata-Mirzaev O.B., Umarova N.O. O‘zbekiston demografik jarayonlari va aholi bandligi (ilmiy-o‘quv qo‘llanma). – T., 2006.
192. Simagin Yu.A. Territorialnaya organizatsiya naseleniya. – M.: Izdatelsko-torgovaya korporatsiya “Dashkov i K”, 2004. – 244 s.
193. Soliev A.S., Bo‘rieva M.R va boshqalar. Qishloq joylar demografiyasi. – T., 2005. - 140 b.
194. Tojiev Z.N. O‘zbekiston aholisi: o‘sishi va joylanishi (Monografiya). – T.: «Fan va texnologiya», 2010. – 276 b.
195. Tojiev Z.N. Statistikaning umumiy nazariyasi. – T., 2000.-58 b.
196. Tojiev Z.N. Iqtisodiy va demografik statistika. – T., 2002.-160 b.
197. Soliev A., Nazarov M. O‘zbekiston qishloqlari (Qishloq joylar geografiyasi). –T.: 2009.
198. 2014 World Population Data Sheet of the Population Reference Bureau.
199. “Aholi geografiyasi” fanidan o‘quv-uslubiy majmua.- 2013.

200. O'zMU ichki tarmog'i.

Elektron manbalar:

- 43. <http://www.demoscope.ru>.
- 44. <http://www.dmo.econ.msu.ru>.
- 45. <http://www.undp.org/popin/popin.html>.
- 46. <http://www.demography.narod.ru>
- 47. <http://stat.uz>.
- 48. <http://ziyo.net>